

Fuskerne og privilegiesamfunnet i Christiania 1714-1799

Jostein Fjeld Eriksen

Institutt for arkeologi, konservering og historie

UNIVERSITETET I OSLO

Høsten 2011

KAPITTEL 1: INNLEDNING	1
Hovedproblemstillinger	1
Avgrensning og presisering	2
Kilder	2
Metode	3
Tidligere forskning	4
Disposisjon	4
KAPITTEL 2: NÆRINGSLOVGIVNINGEN PÅ 1700-TALLET	7
De store linjer, fra klassisk merkantilisme til sen-merkantilisme	7
Hvem var de privilegerte?	10
Handel	12
Frimestere	14
Militære	15
Frimannsordningen	16
Provisorordningen	16
Bystyre, politi i Christiania på 1700-tallet	17
Lovene	19
Kommerseforordningen og laugsforordninger	20
Oppsummering	23
KAPITTEL 3: LAUGENE	25
Drenger og svenner innen håndverksfagene	27
Christiania skomakerlaug	29
Laugets organisering	29
Intern laugjustis	31
"en del Disputer og tretter som udi Lauget er opkommen mellem Mæster og Svend, samt imellem Mæstere og Svender inbyrdes"	32
KAPITTEL 4: EN UNDERSØKELSE AV DE SOSIOØKONOMISKE FORHOLDENE I CHRISTIANIA PÅ 1700-TALLET	37
Sosioøkonomiske forhold på Vaterland 1714	39
Håndverkere på Vaterland	45
Bevilling fra laugene	47
Fuskere på Vaterland	47
KAPITTEL 5: RETTSPRAKSIS	51
Tendens "Umyndige kvinner i handel og håndverk"	51
Tendens "Soldat og håndverker"	52
Undersøkelse av politikammerretten og politiretten i Christiania 1776-1780 og 1790-1794	53
Politikammerretten 1776-1780	54
Salg og handelsrelaterte saker	55
Håndverksrelaterte saker	56
Politikkammerretten 1790 - 1794	57
Salg og handelsrelaterte saker	58
Håndverksrelaterte saker	60
Gjennomgang av fuskersaker i politiretten 1776-1780	60
Artillerihåndverkere og provisorer	62
Drenger og svenner	64
Saker mot kvinner	64
Andre saker	65
Oppsummering av sakene	65
Fuskersaker i Politiretten 1790-1794	67
By mot land	67

Militære	70
Byens brann-anordning	71
Andre saker	72
Oppsummering	73
KAPITTEL 6: LAUGSVESENET UNDER LUPEN	77
Christiania på 1790-tallet	86
KAPITTEL 7: KONKLUSJON	91
- Hva slags sosioøkonomisk kontekst gjorde ”fusk” til et fenomen?	91
- Hvem var fuskerne?	92
- Ble laugenes posisjon svekket som en følge av de nye ideene om næringsfrihet som gjorde seg gjeldende i Danmark – Norge mot slutten av 1700-tallet?	94
Forslag til videre forskning	95
LITTERATURLISTE	97
Utrykte kilder	98
Digitalarkivet	98
Trykte kilder	98
Oppslagsverk	99

Tabeller

Tabell 1: Husholdningenes næringsvei på Vaterland 1714. s 39

Tabell 2: Type handelsvirksomhet på Vaterland (Selger gods på landet, Landkremmer/handler, småhandel, selger for laugene, handelsmann, høker, kjøpmann, bokselger). s 42

Tabell 3: Kvinners næringsveier på Vaterland 1714 (både enker og gifte). s 44

Tabell 4: Nærings saker og frifinnelsesprosent i politiretten. s 52

Tabell 5: Nærings saker i politikammerretten 1776-1780. (Håndverksrelatert, salgsrelatert, annet) s 54

Tabell 6: Utfall av sakene i politikammerretten 1777-1781 (Sendt til politiretten, forlik, advarsel, ukjent utfall). s 54

Tabell 7: Salg og handelsrelaterte saker politikammerretten 1776-1780 (Sendt til politiretten, forlik, advarsel, ukjent utfall). s 55

Tabell 8: Håndverksrelaterte saker i politikammerretten 1776-1780 (Sendt til politiretten, forlik/hevet, advarsel, ukjent utfall). s 56

Tabell 9 Nærings saker i politikammerretten 1790-1794 (Politiretten, forlik, advarsel, ukjent). s 57

Tabell 10 Nærings saker i politikammerretten 1790-1794 (Håndverksrelatert, ulovlig handel, andre brudd på næringsprivilegier). s 57

Tabell 11: Salg og handelsrelaterte saker politikammerretten 1790-1794 (Sendt til politiretten, forlik, advarsel, ukjent utfall). s 58

Tabell 12: Håndverksrelaterte saker i politikammerretten 1790-1794 (Sendt til politiretten, forlik, advarsel, ukjent utfall). s 60

Tabell 13: Rettspraksis i politiretten 1776-1780 (Militære, Kvinner, andre). s 65

Tabell 14: Rettspraksis i håndverkssaker politiretten i Christiania 1790-1794. (Militære, kvinner, andre). s 73

Kapittel 1: Innledning

Historiker Finn-Einar Eliassen deler de sosioøkonomiske gruppene i 1700-tallets bysamfunn inn i tre grupper: En liten og styrtrik elite bestående av kjøpmenn og embetsmannsfamilier. En større middelklasse bestående av småkjøpmenn, skippere, velstående håndverkere, lavere embetsmenn og offiserer. Den absolutt største gruppen – mellom 60 og 75 % av befolkningen i norske byer – klassifiserer han som underklasse.¹ Det var i denne gruppen fuskerne befant seg. Fuskerne og bønhaser var datidens navn på de som fornærmet håndverkerlaugenes næringsmonopol og de ble forfulgt av både laugene selv og politiet. Begrepet *bønhaser* stammer fra de tyske ordene *Bühne*, for loft og *Hase*, som betyr hare. Dette var egentlig et økenavn på katten («lofthare»). Deretter ble det brukt om en fusker som arbeidet i smug på loftskammerset.² Man kan finne kilder til hvem fuskerne var og hvorfor de ble forfulgt i politiets forhørs- og forhandlingsprotokoller og laugsprotokollene. I denne oppgaven vil jeg studere fuskerne og privilegiesamfunnet i Christiania på 1700-tallet.

Hovedproblemstillinger

For å forstå fenomenet *fusk* må man forstå 1700-tallets sosioøkonomiske kontekst. Denne oppgaven vil derfor fokusere både på hva slags samfunn fuskerne levde i, hvem fuskerne var, og om dette samfunnet endret seg mot slutten av 1700-tallet.

- *Hva slags sosioøkonomisk kontekst gjorde "fusk" til et fenomen?*

Dette er en omfattende problemstilling som jeg vil besvare ved å beskrive det merkantilistiske systemet, privilegiene, laugenes rolle og funksjon, rettsvesen, politiets rolle i Christiania, de sosioøkonomiske forholdene i Christiania-forstaden Vaterland og 1700-tallets næringslovgivning. Jeg vil gjennom dette vise hvorfor fusk i håndverksfag var en naturlig konsekvens av privilegiesamfunnets begunstigelse av enkelte på bekostning av de som ble utelukket.

- *Hvem var fuskerne?*

Dette spørsmålet vil jeg besvare ved å se på hvilke grupper som tiltales og dømmes for fusk i håndverksfag. Dette vil hovedsakelig besvares ved å kategorisere de tiltalte og dømte i fuskersaker i politikammerretten og politiretten.

¹ Finn-Einar Eliassen m.fl. *Norsk byhistorie: Urbanisering gjennom 1300 år* Helle, Myhre, Stugu (Oslo: Pax Forlag AS 2006), s 210-211.

² Lokalhistorisk leksikon (<http://www.lokalhistoriewiki.no/index.php/Leksikon:B%C3%B8nhase>).

- Ble laugenes posisjon svekket som en følge av de nye ideene om næringsfrihet som gjorde seg gjeldende i Danmark – Norge mot slutten av 1700-tallet?

Denne problemstillingen vil jeg besvare på flere måter. For det første gjennom å studere rettspraksis i periodene 1777-1780 og 1790-1794, både i forhold til en eventuell nedgang i andelen som ilegges bøter og argumentasjonen i politirettens dommer. Jeg vil også se på argumentasjonen i de forskjellige kommisjonene og forordningene som spesifikt behandlet laugsvesenet. Dette vil jeg gjøre for å spore endringer i synet på næringsfrihet blant embetsmenn i København og Christiania.

Avgrensning og presisering

Oppgavens tidsavgrensning er 1714 til 1799 og geografisk avgrensning er Christiania med forsteder. Da sentraladministrasjonen i kongeriket lå i København og et stort antall lover og forordninger som regulerte næringslivet var utarbeidet der med lokale forhold for øyet, må nødvendigvis også forholdene i København bli en faktor i oppgaven. Året 1714 er valgt fordi jeg ønsket å benytte ekstraskattemanntallet fra dette året til å undersøke sosioøkonomiske forhold på Vaterland. Året 1799 er valgt for å undersøke om tendensen i rettspraksis på slutten av 1700-tallet samsvarer med funnene til Hilde Sandvik og Mads Ramstad, samt for å spore mentalitetsendringer som en følge av opplysningstidens idealer. Da denne oppgaven omhandler næringsliv- og lovgivning vil jeg konsentrere meg om næringsliberale strømninger.

Christiania er valgt som studieobjekt da dette var en by med flere håndverkslaug, store forsteder, en større garnison og en økende befolkning. Dette er faktorer som sannsynliggjør en viss forekomst av fusk i håndverksfag, noe som underbygges i flere studier av næringslivet i byen.³ Jeg trekker spesielt vekslers på hovedfagsoppgavene til Hilde Sandvik og Mads Ramstad.

Jeg konsentrerer meg om å beskrive privilegiesamfunnet sett nedenfra og forholdet meg derfor til brudd på næringslovgivningen som angikk underklassen. Jeg fokuserer spesielt på laugsvesenet og har valgt Christiania skomakerlaug som hovedobjekt. Dette fordi de var mange, fattige utsatt for mange fornærmelser mot laugets næringsmonopol.

Kilder

For å belyse den sosioøkonomiske konteksten benytter jeg meg av ekstraskattemanntallet fra 1714. Opplysningene innbyggerne på Vaterland selv oppga om næringsveier, egen økonomisk situasjon og beskrivelsene som er gjort av deres gårder, hus og hytter gir et bilde av den

³ Grevenor (1925 og 1936), Bull (1936), Sandvik (1992), Ramstad (1996).

sosiale og økonomiske konteksten til de lavere sjiktene (altså majoriteten) i en 1700-tallets Christiania-forsteder. Dette materialet bruker jeg både til kvantitativ analyse og kvalitativ nærlesning av kildene.

For å besvare spørsmålet ”hvem var fuskene?” har jeg studert politirettens forhandlingsprotokoller og politikammerettens forhørsprotokoller i periodene 1776-1780 og 1790-1794. Jeg ser på argumentasjonen i politiretten for å spore endringer i synet på næringsfrihet og endring i rettspraksis mellom de to periodene. I likhet med skattemanntallet bruker jeg disse kildene både til kvantitativ analyse og kvalitativ nærlesning.

Christiania skomakerlaugs amtsprotokoll bruker jeg for å undersøke i hvor stor grad problemene med fuskere ble tatt opp på laugsamlingene og behandlet etter laugets interne justis. Denne kilden benytter jeg til kvalitativ nærlesning av relevante saker og gir et generelt bilde av hva som ble tatt opp på laugets samlinger.

Metode

Min primære metode er som nevnt over å bruke kildene i en kombinasjon av kvantitativ analyse og kvalitativ nærlesning. Det er flere grunner til at jeg har valgt denne fremgangsmåten. Ved å bruke statistikk vises generelle, dokumenterbare forhold rundt sosioøkonomiske forhold og rettspraksis. Kvalitativ nærlesning er i seg selv et fortellerteknisk grep som gjør teksten mer lettlest. Et annet viktig element er avstanden i tid. Rent metodisk reduserer passasjer direkte fra primærkildene mulighetene for at forfatteren feiltolker eller overfortolker 1700-tallets språk-og begrepsbruk.

Et annet element ved kildene jeg bruker i denne oppgaven er deres offisielle karakter. Rettskildene og skattemanntallet er skrevet av myndighetspersoner. Dette var offisielle statelige dokumenter. Skomakerlaugets amtsprotokoll er sånn sett et unntak, men tilstedeværelsen av myndighetspersoner ved laugsamlingene la trolig visse begrensninger på hvilke synspunkt som kommer frem i protokollen. Skattemanntallets åpenbare svakhet er en relativt subjektiv omgang med begreper som *gemeen*, *ringe* og *fattig*. Jeg har derfor ikke benyttet disse klassifiseringene i en kvantitativ analyse. En annen faktor ved skattemanntallet er at man må anta at skattesubjektene så det som en klar fordel å prate ned sin økonomiske evne overfor magistratens menn. . Det er med andre ord en rekke kildekritiske vurderinger som må gjøres for å kunne bruke dette materialet som kilde. Jeg kommer tilbake til de kildekritiske vurderingene underveis.

Tidligere forskning

Litteraturen som spesifikt omhandler laugsvesenet og håndverkets historie som er brukt i denne oppgaven er henholdsvis Henrik Grevenors *Det norske håndverks historie* med fokus på Norge og Christiania og Inger Dübecks *Håndverkets kulturhistorie "håndverket og statsmagten perioden 1700-1862"* som fokuserer på Danmark og København. Grevenors hovedtese er stadig trangere økonomiske og juridiske kår for håndverkslaugene i løpet av 1700-tallet. Dübeck fokuserer på reformene som ble gjennomført i løpet av 1700-tallet, og hvordan laugsvesenet ble stadig mindre favorisert av sentrale myndigheter.

De to periodene jeg har valgt å fokusere på befinner seg i begynnelsen av den gradvise overgangen fra merkantilisme mot økonomisk liberalisme, og jeg vil undersøke om jeg finner den samme tendensen som i Hilde Sandviks hovedfagsoppgave *"Umyndige" kvinner i handel og håndverk* og Mads Ramstads hovedfagsoppgave *Soldat og håndverker: Spenninger mellom militære og sivile næringsrettigheter i garnisonsbyene på 1700-tallet*. Hilde Sandvik viser at frifinnelsesprosenten økte markant fra 1750 til 1792 i næringssaker i politiretten. I perioden 1750 -1752 er frifinnelsesprosenten på 29 prosent mens den i perioden 1790-1792 er økt til hele 63 prosent. Dette kan tolkes som en utvanning av privilegiesamfunnet. Selv om lovene og normene ikke hadde endret seg nevneverdig, var rettspraksis helt klart gått i retning av svakere rettsvern for borgernes privilegier.⁴ Mads Ramstad har en samsvarende konklusjon i sin avhandling *Soldat og håndverker*. Hans gjennomgang viser at i 1750 årene ble de militære dømt i mange saker, etter hvert ble færre dømt, og fra 1770 til 1800 økte andelen provisorer som kom unna med advarsel eller frifinnelse suksessivt.⁵ I denne oppgaven vil jeg undersøke om den samme tendens er å spore generelt uavhengig av kjønn og sivil/militær status, med spesiell vekt på fusk i håndverksfag.

Disposisjon

Kapittel 2: I dette kapittelet beskriver jeg den sosioøkonomiske konteksten som gjorde fusk til et fenomen ved å redergjøre for merkantilisk næringspolitikk. Jeg redergjør for privilegier på by, gruppe og individnivå, samt de militæres begrensede næringsrett. Jeg redergjør også for den mest relevante lovgivningen når det gjaldt næringsbrudd og hvordan 1700-tallets

⁴ Hilde Sandvik *"Umyndige" kvinner i handel og håndverk: Kvinner i bynæringene i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet*. (Oslo Tingbokprosjektet 1992), s 75.

⁵ Mads Ramstad *Soldat og håndverker. Spenninger mellom militære og sivile næringsrettigheter i garnisonsbyene på 1700-tallet* (Oslo Tingbokprosjektet 1996), s 181.

lovgivning bidro til å skape store gråsoner mellom legitim og illegitim næringsvirksomhet gjennom en rekke spredte næringsreguleringer.

Kapittel 3: I dette kapitlet tar jeg for meg laugsvesenet generelt og laugenes utdanningssystem. Jeg bruker også Christiania skomakerlaugs amtsprotokoll for å studere i hvilken grad de håndterte og omtaler problemer med bønhaser og fuskere ved laugsamlingene.

Kapittel 4: I dette kapitlet bruker jeg ekstraskattemanntallet fra 1714 som grunnlag for å undersøke de sosioøkonomiske forholdene i Christiania-forstaden Vaterland.

Kapittel 5: I dette kapitlet anvender jeg politikammerrettens forhørsprotokoller til å undersøke hvordan brudd på næringslovgivningen ble håndtert på det laveste rettsnivå. Politirettens forhandlingsprotokoller benyttes til å undersøke om rettspraksis i rene fuskersaker samsvarer med funnene til Hilde Sandvik og Mads Ramstad. Resultatene fra disse kildene viser også hvilke grupper som i hovedsak bedrev fusk i håndverksfag. Jeg undersøker også politirettens embetsmenns argumentasjon for å undersøke om den har endret seg i retning mot et ideal om næringsfrihet.

Kapittel 6: I dette kapitlet vil jeg påvise endrede holdninger i retning av næringsfrihet med grunnlag i Inger Dübecks gjennomgang av laugskommisjonene i *Håndverkets kulturhistorie*, min egen gjennomgang av *Kommisjonen for lavsartiklernes forbedring* og en kort beskrivelse av utviklingen i Christiania på 1790-tallet.

Kapittel 2: Næringslovgivningen på 1700-tallet

De store linjer, fra klassisk merkantilisme til sen-merkantilisme

I dette kapittelet vil jeg beskrive datidens økonomiske system og endringsprosessen igjennom 1700-tallet, hvilke grupper som hadde næringsrettigheter og gjennomgå den mest relevante næringslovgivningen i forhold til denne oppgavens problemstillinger.

1700-tallet i Europa var en brytningstid mellom to vidt forskjellige økonomiske tenkemåter, den merkantilistiske og den liberalistiske. Perioden var også en teknologisk brytningstid fra et overveiende agrarsamfunn på begynnelsen av århundret, til en begynnende industrialisering fra midten av århundret og utover. Den industrielle revolusjon i Danmark - Norge og frihandelen skulle ikke komme før 1800-tallet, men gamle systemer og tenkemåter ble utfordret av den nye tiden som var i anmarsj.

I tidlig nytid var det meste av næringsvirksomhet regulert gjennom privilegier. Man kan si at privilegiesamfunnet bygde på prinsippet om standsinndeling og ulikhet for loven. Mens man i tidligere tiders stands og privilegiesamfunn hadde hatt adel og geistlige som de mest innflytelsesrike gruppene, hadde nå i stor grad borgerskapet tatt over som den viktigste gruppen. Adelen var fortsatt sentral i embetsverket og kirken var fortsatt innflytelsesrik. Der kirken og adelen tidligere var svært viktige økonomiske aktører gjennom sine jordeiendommer var det nå innen de borgerlige næringer handel og skipsfart statsmakten hentet størsteparten av sine inntekter gjennom skatt, toll og avgifter. På dette planet var det også en markant forskjell mellom riksdelen Danmark og Norge. Adelen i Danmark var på dette tidspunktet en viktigere aktør da de der fortsatt var i besittelse av store jordeiendommer.⁶ Som historiker Knut Mykland skriver i artikkelen *Fyrehundreaarig natten*:

Den sosiale utvikling i Norge i foreningstiden var totalt forskjellig fra den sosiale utvikling i Danmark og den sosiale utvikling i de fleste andre land i samtiden. I middelalderen hadde også Norge et aristokrati av adel og høye prelater som hentet sine inntekter fra jord. Mot slutten av foreningstiden var det avløst av en embetsstand og et storborgerskap som de herskende samfunnsklasser.⁷

Borgerskapet i Norge vokste frem i senmiddelalderen og besto av kjøpmenn, skipper og håndverkere. Som et ledd i kongemaktens forsøk på å svekke hanseatenes innflytelse å stable

⁶ Ole Feldbæk *Danmarks økonomiske historie 1500-1840* (Herning:Forlaget systime a/s) s 116.

⁷ Knut Mykland *Fyrehundreaarigenatten Historisk Tidsskrift* 1986 bind 15 Oslo 1986, s 229.

på bena et innenlandsk borgerskap som bidro med skatter og avgifter til en ekspanderende statsmakt hadde borgerskapet en sterk posisjon i forhold til kongen allerede på 1500-tallet.⁸ Det borgerlige privilegiesamfunnet ble for alvor formalisert av Christian 4, som sendte ut en enorm mengde kongebrev som både satte forbud, skjenket særrettigheter og gav direktiver for nær sagt alt i folks liv.⁹ Dette dannet grunnlaget for et samfunn og et næringsliv detaljregulert av forskjellige former for privilegier, særretter og forordninger som skulle være frem til en mer liberal økonomisk, sosial og politisk tankegang gradvis gjorde seg gjeldene fra slutten av 1700-tallet.

Dette økonomiske og sosiale systemet er for ettertiden kjent som det *merkantilistiske*. Betegnelsen *merkantilisme* var ikke i bruk i sin samtid, men kom til senere gjennom Adam Smiths bok *The wealth of nations* fra 1776. Boken var et skarpt angrep på dette økonomiske systemet og skulle danne det teoretiske grunnlaget for en utvikling som gikk mot liberalisme, næringsfrihet og frihandel. Merkantilismen var ikke et vitenskapelig system, det var et praktisk system med klare forutsetninger om at pengene burde bevares i landet. Derfor gjaldt det å hindre eller begrense innførsel av fremmede industrivarer. Det som trengtes skulle produseres lokalt, noe som førte til at håndverk og industri ble gjenstand for svært nitidig regulering fra statens side. Grunnprinsippene var at en stats rikdommer lå i dens beholdning av edle metaller og at eksporten måtte overgå importen slik at mer gull og sølv strømmet inn enn ut av landet. Eksportoverskudd var altså sett på som nøkkelen til staters økonomiske suksess. Innenlandsk industri - særlig gruvedrift - burde gis statstøtte og selvberging burde etterstrebes i størst mulig grad. Næringspolitikken var sterkt regulert fra statens side, og statene gikk inn for å sikre seg kolonier som råstoffkilde.¹⁰ Danmark-Norges relativt beskjedne størrelse og innflytelse i forhold til andre europeiske stater gjorde at kolonialismen ikke ble en like viktig faktor her på tross av enkelte handelsstasjoner og noen små kolonier i Karibien. Danmark-Norge deltok derimot aktivt i trekanthandelen mellom Afrika, Nord - Amerika og Europa.¹¹ I denne sammenheng ble det opprettet ett statlig kompani ved navn Vestindisk-guineisk Kompagni som hadde monopol i Danmark-Norge på kolonihandelen med sukker og slaver. Per O. Hernæs kom i sin doktorgradsavhandling¹² frem til at den dansk-

⁸ Eliassen m,fl (2006) s 166.

⁹ Henrik Grevenor *Det norske håndverks historie* (Oslo: Det norske håndverkerforbund 1936) s 53.

¹⁰ Grevenor (1936) s 54.

¹¹ Feldbæk (1993) s 78.

¹² *The Danish slave trade from West-Africa and Afro-Danish relations on the 18th century Gold Coast*

norske flåten ”eksporterte” 97 000 afrikanere i perioden 1660-1806.¹³ Vestindisk-guineisk Kompagni kan sies å ha vært en prototype på det merkantilistiske ideal: et lukket økonomisk system, hvor transport, handel, koloniadministrasjon, produksjon og foredlingsindustri var integrert. Dette selskapet ble for øvrig brukt som skrekkeeksempel av Adam Smith i *The Wealth of Nations* på det merkantilistiske system.¹⁴

Om man løfter blikket opp fra en ren økonomisk tankegang, er det åpenbart at mentalitetsendringen som fant sted i denne perioden i et større perspektiv er knyttet til opplysningstidens idealer. Det er vanlig å betegne 1700-tallet som *opplysningstiden* og det er tilsvarende mye uenighet om hvor i århundret man bør sette starten for perioden. Enkelte vil sette den til Newton og Lockes publiseringer av innflytelsesrike verk i 1690-årene, mens andre igjen vil sette den til midten av 1700-tallet, da franske filosofer som Voltaire, Rousseau og Montesquieu ga ut sine verk. Uansett hvor man plasserer opplysningstidens begynnelse i Europa – for ikke å snakke om når den kan sies å ha nådd Danmark-Norge - var den et opprør mot tradisjonelle autoriteter som kirken og eneveldet. Den fremmet troen på fornuften og vitenskapen, og satte ikke minst verdier som liberalisme og individualisme i førersetet.¹⁵

Historiker Anne Lise Seip skriver at den merkantilistiske reguleringsstaten var gjennomført i sin strengeste form fra 1740 til 1780, mens den etter 1780 gikk over til det som er blitt kalt sen-merkantilisme.¹⁶ Et svært viktig skille mellom merkantilistisk tankegang og den liberalistiske tankegangen er den merkantilistiske proteksjonismen både på stats, gruppe og individnivå. På tross av en rekke reformer etter 1784 kan man ikke si at et liberalistisk økonomisk system ble innført. Den merkantilistiske tilnærmingen til sosioøkonomiske spørsmål var at fattigdom kom av mangel på arbeid. Derfor måtte staten støtte næringslivet gjennom å sørge for at ikke det var for mange utøvere av samme profesjon på samme sted, da oppfatningen var at de ville utarme hverandre¹⁷. Staten måtte derfor forhindre dette gjennom å regulere antallet næringsutøvere ved privilegier og særretter.

Liberalismen fikk vind i seilene i Storbritannia under industrialiseringen, som skapte et behov for arbeidskraft i byene, noe merkantilismens mange lover og bestemmelser ble

¹³ Leif Svalesen: *Slaveskipet Fredensborg : og den dansk-norske slavehandel på 1700-tallet* (Oslo :J.W Cappelen Forlag 1996) s 8.

¹⁴ Feldebæk (1993) s 89-90.

¹⁵ Ragnar Hauge *Straffens begrunnelser* (Oslo: Universitetsforlaget A/S 1996) s 91.

¹⁶ Anne Lise Seip *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag 2.utg 1994) s 28.

¹⁷ Joseph Alois Schumpeter *History of economic analysis* (London: Allen & Unwin Ltd 1954) s 291-292.

oppfattet som hemmende i forhold til.¹⁸ Liberalistisk tankegang la vekt på at det som manglet ikke var arbeid, men næringsfrihet. Liberalistene mente – og mener fortsatt - at næringsfrihet, konkurranse og markedets usynlige hånd vil gi vekst og økt velstand for de fleste. De anså altså ikke markedets størrelse og ressurser som konstant, men noe som ville utvikle seg og vokse om man la næringsfrihet til grunn. I forhold til de lavere økonomiske sjikt var det også en meget stor forskjell i tilnærmelsen mellom disse to økonomiske paradigmen. I en liberalistisk økonomi skulle ikke staten legge seg bort i arbeidsmarkedet, men sørge for retten til fritt å søke arbeid hvor man måtte ønske.¹⁹ Den liberalistiske nattvekterstaten skulle med andre ord gjøre svært lite direkte for de fattige, men øke mulighetene for befolkningen til selvberging gjennom ett fritt næringsliv. Dette harmonerer svært dårlig med eksklusive næringsprivilegier til individer og grupper. Det er allikevel viktig å understreke at disse to sosiale og økonomiske paradigmen ikke byttet rolle og ble enerådende eller avleggs over natten. Det var en gradvis overgang der liberale ideer fikk tiltagende innpass. De nye teoriene hadde størst gjennomslagskraft i de landene med som hadde kommet lengst i industrialiseringen, noe man ikke kunne si var tilfellet med Danmark-Norge på slutten av 1700-tallet.²⁰ På tross av reformer i Danmark-Norge fra 1784 og utover, var det ingen økonomisk liberalisme i Adam Smiths ånd i perioden som omhandles i denne masteroppgaven. Det sentrale var fortsatt at staten beholdt sin stilling og at økonomien ikke ble overlatt til de frie markedskreftene.²¹ En liberalistisk økonomi – eller nattvekterstat – kom ikke før i 1840 årene. Man fikk altså et mellomspill fra slutten av 1700-tallet til industrialiseringen for alvor gjorde seg gjeldende kalt sen-merkantilisme.

Hvem var de privilegerte?

Privilegiesamfunnet i tidlig nytid handlet både om retten til å drive næring og titler som greve og geheimeråd. For de som sto utenfor adel og embetsverk var det helt avgjørende å ha borgerrett for å kunne dra nytte av borgerskapets privilegier til handel, håndverk og skipsfart. Borgerskapet var lite, kun rundt fem prosent av den samlede befolkningen i Danmark-Norge. De hadde kontroll på de næringene som etter merkantilistisk tankegang lettest kunne gi staten

¹⁸ Georges Midrè *Bot, bedring eller brød? ”om bedømming og begandling av sosial nød fra reformasjonen til folketrygden”* (Oslo:Universitetsforlaget 1990) s 85.

¹⁹ Seip (1994) s 38.

²⁰ Midrè (1990) s 85.

²¹ Seip (1994) s 56.

rikdom gjennom skatt og toll. De sto derfor i en spesielt gunstig posisjon overfor statsmakten.²²

Næringslovgivningen i byene på dette tiden kan deles inn i allmenn rett (norsk lov), regional rett (byprivilegier og politianordninger) og spesiell rett (laugsprivilegier og privilegier til enkeltpersoner). I byene måtte alle rette seg etter norsk lov, men det var i tillegg privilegier som gjaldt både grupper og enkeltpersoner som utvidet retten for noen og innskrenket den for andre.²³

De personlige privilegiene på 1700-tallet gjorde seg gjeldende i alt fra adelens medfødte privilegier og arverekkefølgen til tronen til privilegier som ga rettigheter til å drive innen handel eller håndverk. Selv om borgerstanden ikke var like lukket som adelen gikk også her privilegiene i praksis i arv og de aller fleste sto utenfor. Det var allikevel mulig å få innpass i borgerskapet hvis man fikk muligheten til å gå i lære hos en godkjent mester i ett handels eller håndverksfag. På 1600-tallet var borgerskapet en lukket krets hovedsaklig bestående av etterkommere av innvandrere fra Danmark, Nord-Tyskland, Nederland og Skottland.²⁴ Dette endret seg på 1700-tallet, da borgerskapet ble fornorsket. På individnivå var det helt avgjørende å ha borgerrett for å kunne drive i de borgerlige næringene handel, håndverk og skipsfart. Juridisk sett var borgerskapet byboere som hadde løst borgerbrev og dermed sikret seg løyve fra byrådet til å drive bynæring mot å betale en årlig avgift til bykassa. Deres yrkesmessige plikter og rettigheter var slått fast i byprivilegiene.²⁵ Innad i borgerstanden var det et system bestående av laug, handelsrettigheter og eksportrettigheter. Innen flere håndverk var det et krav om medlemskap i fagets laug om man skulle drive næring.

For at en by skulle ha handelsrett måtte byen ha kjøpstadsprivilegium. Dette ga byens borgere monopol på handel og annen næring, ikke minst ga det byens eligerte rett til å utstede borgerbrev. For kongen var det en prinsipp sak å lede import og eksport gjennom kjøpstedene fordi dette gjorde det enklere å holde oversikt og sørge for innkreving av skatt og avgift.²⁶ Byprivilegiene av 1662 regulerte i hvilke områder den enkelte kjøpstad hadde enerett på handelen. Dette området ble kalt *cirkumferens*. Cirkumferenspolitikken strakk seg helt tilbake til 1400-tallet og ved inngangen til 1700-tallet var hele Norge i prinsippet delt mellom de åtte kjøpstedene i landet. Det nye med byprivilegiene fra 1662 var at all profesjonell handel i

²² Ståle Dyrvik m.fl *Norsk økonomisk historie 1500-1970 Bnd 1*(Bergen: Universitetsforlaget 1979), s 80-81.

²³ Sandvik (1992) s 20.

²⁴ Knut Mykland "Fyrehundreaarigenatten" *Historisk Tidsskrift* 1986 bind 15 Oslo 1986 s 229.

²⁵ Sandvik (1992) s 21.

²⁶ Lokalhitorisk leksikon (<http://www.lokalhistoriewiki.no/index.php/Kj%C3%B8pstad>), 03.10.2011.

Norge skulle forbeholdes borgerne i kjøpstedene, i tillegg fikk kjøpstedene enerett på trelasthandel.²⁷

Kjøpstedene hadde som regel en indre sone med en radius på tre norske mil der byens borgere hadde enerett på all handel og et ytre handelsdistrikt der de hadde fortrinnsrett på handel.²⁸ I praksis var det allikevel store forskjeller i kjøpstedenes handelsområder. Fredrikstad, Tønsberg, Skien og Stavanger fikk forholdsvis begrensede områder, mens Christiania fikk størstedelen av Østlandet og Kristiansand fikk Sørlandet. Bergen fikk Vestlandet og delte rettigheter med Trondheim i Nordland og Finnmark. Trondheim hadde dessuten hele Trøndelag som sin cirkumferens.²⁹ Rundt år 1500 var det elleve kjøpsteder i Norge. Dette var Kongehelle, Oddevald, Marstrand, Sarpsborg, Oslo, Hamar, Tønsberg, Skien, Stavanger, Bergen og Trondheim. Tre av disse byene gikk tapt til Sverige i 1645. Men det ble gitt byprivilegier til Fredrikstad, Kristiansand, Fredrikshald (Halden), Kragerø og Larvik i perioden 1567 til 1671. Norge hadde altså like mange kjøpsteder i 1700 som i 1500 på tross av tapet av Bohuslän.³⁰

Handel

For å kunne drive handel i byen måtte man ha handelsborgerskap. I Christiania skjelnet man mellom trelasthandlere, kjøpmenn, grosserere og høkere. Det var de tre førstnevnte gruppene som hadde rett til å drive selvstendig handel, og den skulle kun foregå innenfor bygrensene. Med sine store forsteder var Christiania en utypisk norsk by, noe som gjorde grensene for by-jurisdiksjonen mer uklare enn andre i norske byer. Man kan dele inn brudd mot privilegieordningen innenfor handel i to hovedtyper. Ulovlig salg begått av uprivilegerte og personer med privilegier som bedrev salg og annen næring utover sine rettigheter.

I den merkantilistiske reguleringsstaten var det detaljerte regler for hvem som fikk handle med hva, hvor de kunne selge varene sine og hvem de fikk handle med. Som eksempel på dette vil jeg trekke frem forskjellen mellom kjøpmenn og høkere i Christiania.

Høkerne fikk handle med små eller middels store partier av blant annet korn, saltet og røkt kjøtt, flesk, fisk, salt, karve, gryn, mel, erter, tjære, tobakk, humle, øl og selvlaget brennevin. Høkerne hadde også rett til å drive øltapperi, noe som ble betraktet som såpass lite dannet at kjøpmennene ble nektet dette. Høkerne hadde i motsetning til kjøpmennene lov til å handle

²⁷ Eliassen m.fl (2006) s 159.

²⁸ Eliassen m.fl (2006) s 158.

²⁹ Store Norske leksikon *byprivilegier* (<http://www.snl.no/byprivilegier>), 03.10.2011.

³⁰ Dyrvik m.fl. (1979) s 54-55.

selge sine varer i forstedene, noe som med den tiltagende bondehandelen utover 1700-tallet ga dem en fordel som spesielt kjøpmennene inne i Christiania så med ublide øyne på. Bøndene måtte passere gjennom forstedene for å komme inn til selve byen, der kunne de bli bondefanget av en høker før de fikk muligheten til å bruke pengene sine hos en kjøpmann. Kjøpmennene klaget over at høkerne kun var ordinære folk, i motsetning til deres stand som hadde måttet utstå læreår som drenger og svenner, hadde innsikt i korrespondanse, bokholderi, betalte skatt og tok på seg verv i byens tjeneste. For å kunne drive kjøpmannsvirksomhet var det også en forutsetning at man hadde en egenkapital på 500 riksdaler og man måtte bygge en grunnmurt bygning eller et bindingsverkhus. De var derfor særdeles misfornøyde med at høkerne - som i følge kjøpmennene verken kunne lese eller skrive - fikk en fordel i konkurransen om bondehandelen. Næringskonflikter av denne typen var typiske for sin samtid, og resultatet var en enorm mengde detaljerte forordninger rundt hva, hvor og hvordan handelen skulle foregå.³¹

For å tydeliggjøre hvor detaljert systemet fungerte i praksis vil jeg bruke noen eksempler fra borgermantallet i Christiania.³² Enken Aasse Riis fikk i 1796 bevilling til å drive husnæring som marketenter og øltapper. I tillegg fikk hun en svært detaljert tilleggsbevilling til å selge ”ædende og drikkende vare hjemmegjorte lærreder uldstrømper og nattrøier samt gamle klæder”.³³ Marketenteri var et bredt begrep som dekket alt av salgsvirksomhet. Høkeren Torbjørn Knudsen ble *Tilladt 22 marts 1785 at holde marketenteri paa bryggerne*,³⁴ noe som tyder på at dette innebar en tillatelse til å drive salg fra en markedsbod som et tillegg til sin daglige næringsvirksomhet.

De som gikk utover sine gitte privilegier risikerte å bli straffet med bøter. Et eksempel på dette er parykkmakers Peter Petersen Holms hustru Pernille Olsdatter som i følge borgermantallet i Christiania i 1741 fikk kongelig bevilling på *paa smaat skrædderarbeide*.³⁵ Hun ble senere dømt for forseelse mot laugsartiklene. I dommen heter det at hun var *allernaadigst forunt ved kongelig bevilgning og utferdige smaat skrædderarbeide som luer, trøjer og skjørt hadde foretaget sig at gjøre baade adrienner, snøred og nedhengende kjorteler, saavel som korsetter eller snøreliver med det videre, udi hvilken forbrydelse*

³¹ Knut Sprauten *Oslo bys historie bnd 2* (Oslo: J.W.Cappelens Forlag AS 1992), s 333-361.

³² Digitalarkivet *Borgere i Christiania 1698-1788* (<http://www.digitalarkivet.no/cgi-win/webcens.exe?slag=visbase&filnamn=CHRABORG&spraak=n&metanr=2273>) 16.11.2011.

³³ Digitalarkivet *Borgere i Christiania 1698-1799* nr 2.

³⁴ Digitalarkivet *Borgere i Christiania 1698-1799* nr 2321.

³⁵ Digitalarkivet *Borgere i Christiania 1698-1799* nr 2152.

politibetjentene ved inkvisition hende antræffede. Hun ble dømt til å betale fire riksdaler i bot, men mistet ikke retten til å bedrive *smaat skræddearbeide* for fremtiden.³⁶ Man finner også eksempler på at landhandlere som var bosatt svært langt fra Christiania var ført inn i borgermantallet. Blant annet Wilhelm Rees som i 1753 fikk bevilling som landkremmer i Vågå og Lom³⁷ og Valentin Caspersen som fikk bevilling som landkremmer ”i *Faaberg omtrent ved gaarden Lillehammer*”.³⁸ Disse eksemplene gir et bilde av den detaljerte reguleringen av næringsvirksomhet, men de er atypiske for borgermantallet. De aller fleste er oppført kun med sitt tildelte privilegie uten tilleggsanmerkninger. De juridiske og praktiske forskjellene mellom yrkestittlene var nedfelt i byprivilegiene og ga lite rom for tolkning. Handelsborgerskapet i Christiania på 1700-tallet kan på ingen måte anses for å ha vært en homogen gruppe. Det var en klar lagdeling mellom de forholdsvis velstående borgerne med kjøpmannsborgerskap i kvartalene og den store gruppen med høkere, øltappere, spekkhøkere, vertshusmenn og de som drev såkalt *smaa husnæring*. Sistnevnte gruppe holdt for det meste til i forstedene og manglet den faglige opplæring og de pliktene som fulgte med et kjøpmannsborgerskap. Borgere med handelsprivilegier kunne man med andre ord finne over hele det sosiale spekteret. Jeg skal komme tilbake til håndverkslaugene i neste kapittel, men jeg skal her nevne noen grupper som hadde rettigheter som krysset både laugene og borgernes. Det var frimestere og militære. Frimesterne var borgere, i motsetning til de militære.

Frimestere

I byer uten laug kunne alle ernære seg fritt så lenge de fikk borgerskap og på bygdene kunne hvem som helst befatte seg med håndverk som bygdehåndverkere.³⁹ Også i byer med laug var det mulig å drive som håndverker utenfor laugene. For å kunne gjøre dette måtte man få tildelt en kongelig bevilling som frimester. Dette fikk man lettest om det ikke fantes noe laug innenfor det håndverket man behersket. Frimesterordningen ble også brukt av myndighetene til å begrense noe av laugenes makt og monopoler. Frimester som juridisk begrep dukket først opp i reskriptet av 23.oktober 1713.⁴⁰ Bakgrunnen for at frimesterordningen ble innført – og senere utvidet - hadde først og fremst med lokale forhold i København å gjøre. Det var

³⁶ Paul Holmsen *Kristiania politis historie 1624-1884* (Kristiania:Fabritius Forlag 1884), s 44, Sandvik(1992) s 161-164.

³⁷ Digitalarkivet *Borgere i Christiania 1698-1799* nr 2362.

³⁸ Digitalarkivet *Borgere i Christiania 1698-1799* nr 2355.

³⁹ Grevenor (1936), s 2, Inger Dübeck *Håndverksræt og laugsrefomer 1700-1862* (København: Håndværksrådets Forlag 1983) s 176.

⁴⁰ Dübeck (1939) s 174.

mangel på håndverkere etter en pestepidemi i 1711 og etter en større bybrann i 1728 ble behovet for håndverkere innen fag som kunne hjelpe til å gjenoppbygge byen stor.

For å få kongelig bevilling som frimester måtte man søke magistraten i den kjøpstaden man ønsket å virke i. Hvis søknaden ble innvilget måtte frimestrene bare betale halvparten av det en laugsmester måtte betalte for sitt borgerskap. En frimester hadde visse begrensninger i forhold til en laugsorganisert mester. I Christiania hadde de kun lov til å ha en svenn i arbeid og de kunne ikke holde læredrenger. I København var det noe annerledes. Der skulle de i prinsippet kun arbeide med sine egen hender, men fikk etter hvert lov til å ansette en dreng, mens de ikke hadde lov til å sette en svenn i arbeid. De kunne heller ikke på egen hånd erklære at drengen var dugelig som svenn, til det trengte de laugenes bistand. I København var frimestrene pålagt å ansette en eller flere drenger fra Københavns døveinstitutt. Noen lignende ordning har jeg ikke kommet over for Christiania. Håndlangere kunne de derimot ansette så mange de ønsket av, men de fikk ikke drive noen fagmessig opplæring. Dette var forbeholdt laugene.⁴¹

Militære

Den store nordiske krig (1700-1721) førte til stor opprustning og en stor andel menn gjorde tjeneste som utskrevne eller vervede soldater. Over 20 000 menn ble mobilisert og Østlandet var særlig engasjert i krigen med landstyrker.⁴² Danmark – Norge var på denne tiden en av Europas sterkeste rustede stater sett i forhold til folketall, selv korrigert for dette var riket blant de sterkeste militærstatene i Europa. Hele 77 prosent av statsbudsjettet gikk til å dekke militærutgifter i denne perioden.⁴³ Danmark-Norge hadde en stor andel vernepliktige i hæren, disse var utskrevet etter et legdsystem og kom utelukkende fra bygdene. Den vervede hæren rekrutterte derimot fra byene og det var denne delen av landstyrkene som hadde tilhold på festninger og i garnisoner.⁴⁴ Den eneste muligheten staten hadde til å ha store militære styrker stående i garnisonene var å utstyre dem med særprivilegier slik at lønnskostnadene kunne holdes nede. Dette kunne innebære at soldatene med familier fikk husvære på festningen og at de fikk handle og gjøre håndverk for hverandre for å supplere de beskjedene lønningene.⁴⁵ Det var tillat å verve drenger i håndverkslære til tjeneste, dette førte til konflikter mellom håndverksmestrene og militæret. Håndverksmestrene anså disse som fuskere da de kunne

⁴¹ Dübeck (1983) s 175-178.

⁴² Sprauten (1992) s 179, Ramstad(1996), s 16.

⁴³ Ramstad(1996) s 17.

⁴⁴ Ramstad(1996) s 20-21.

⁴⁵ Ramstad(1996) s 24-25.

bruke det de hadde lært under de militære særprivilegier som krysset borgernes privilegier i byene. Mestrene klaget over at de tapte økonomisk og brukte tid og penger på drenger som de ikke fikk brukt om de gikk hen og vervet seg. Myndighetene viste forståelse for dette, men kun i fredstid. I krigstid veide de militære behovene tyngst.⁴⁶

Frimannsordningen

Svaret på den økonomiske belastningen en stor stående hær representerte var frimannsordningen. Frimenn var vervede soldater som hadde permisjon og som i hovedsak livnærte seg selv. Frimannsordningen ble gradvis utbygget og tilpasset ved hjelp av en rekke reguleringer gjennom hele 1700-tallet. Det er liten tvil om at frimannsordningen var en torn i øyet for den privilegerte delen av bybefolkningen, da en stor gruppe mennesker havnet under militær jurisdiksjon på tross av at de for det aller meste av tiden ikke var inne til tjeneste.⁴⁷ Håndverksvenner var ideelle frimenn, da de kunne livnære seg i byen og holde seg i nærheten av regimentet. Dette bidro til å gjøre ordningen spesielt upopulær blant håndverkslaugene som følte seg forulempet over at militæret grep inn i deres lovlige næring. Myndighetene forsøkte i begynnelsen å nå frem til en forståelse med laugene. I lengden veide myndighetenes behov for en beredskapsstyrke som kostet minst mulig tyngre enn laugenes klager. Ordningen fungerte ved at å gi frimennene adgang til bynæringer belastet man ikke statskassen. Samtidig foregrep man et fattigdomsproblem som de mange håndverksfolkene ville skapt om de ikke hadde fått legal adgang til bynæringer. Frimannsordningen ble gradvis utbygget og tilpasset ved hjelp av en rekke reguleringer gjennom hele 1700-tallet. I utgangspunktet var frimennene utstyrt med et hvitt pass som ga dem rett til å arbeide i alle garnisonsbyer. Dette passet ble også brukt til å skille frimenn fra fuskere ved jagningsforretninger. Et reskript fra 23.juli 1740 slo fast at frimannsordningen skulle avvikles fordi de forårsaket mye ubehag og ga militærtjenesten et dårlig rykte. Dette skjedde ikke, tvert i mot økte andelen frimenn i hæren og artilleriet fra 25 prosent i 1750 til 50 prosent i 1789.⁴⁸

Provisorordningen

Provisorene var for det meste reservemannskap for artilleriet og skulle slippe ”borgelig tyngde”. De hadde lov til å arbeide fritt i det håndverket de var svenn i uten at lauset kunne

⁴⁶ Ramstad(1996) s 26-27.

⁴⁷ Ramstad(1996) s 29.

⁴⁸ Ramstad(1996) s 28-31.

tiltale dem som fuskere.⁴⁹ Ordningen var derfor populær blant håndverksvenner. Mads Ramstad anslår at så mange som 1000 svenner kan ha tjenestegjort som provisorer de 150 årene ordningen eksisterte. Det var derfor gjerne håndverksvenner – eller tidligere fuskere - som tok denne tjenesten. Provisorordningen kan man anta var en måte for det militære å rekruttere på ved at de i stedet for å betale lønn ga svennene militær frihet til å arbeide som selvstendig næringsdrivende i en tid da det var vanskelig å etablere seg som mester. I 1749 ble provisorernes næringsrett innskrenket til frihet for borgerlig tyngde og rett til å jobbe som håndverker i sitt fag for andre militære.⁵⁰

Christiania hadde en viktig militær funksjon noe som medførte en relativt stor militær befolkning. I 1801 utgjorde de militære 13 prosent av befolkningen i byen.⁵¹ De militære hadde i Christiania en begrenset næringsrett som var basert like mye på sedvane som kongelige reskripter eller forordninger. Denne næringsretten innebar at de kunne jobbe for militære, men ikke for sivile. De militære hadde utover dette en rekke større og mindre næringsretter som det blir for omfattende å ramse opp her, men først og fremst var myndighetene som oftest velvillig innstilte til å innvilge frimesterbevilling til dimmiterte militære. En svært stor andel av de som drev med håndverk i Christiania utenfor laugenes rekke på 1700-tallet var militære eller tidligere militære.⁵²

Bystyre, politi i Christiania på 1700-tallet.

Den funksjonen byrådet hadde spilt siden middelalderen ble etter innføringen av eneveldet overført til magistraten. Dette var en felles betegnelse på borgermestere og rådmenn, som i motsetning til tidligere var kongens menn og ikke borgerskapets egne representanter.⁵³ Magistraten hadde både administrative og dømmende oppgaver og deltok også i politiretten med to representanter. Politiretten var den domstolen som tok seg av saker som angikk ordensforstyrrelser, byprivilegier og næringsprivilegier. Alle saker med bøter over to riksdaler skulle gå til politiretten.⁵⁴ Politiretten skulle bestå av presidenten og rådstueskriveren fra magistraten, i tillegg til stiftsbefallingsmannen, kommandanten på Akershus festning og en av de tolv eligerte menn.⁵⁵ I praksis var det sjelden alle disse møtte i retten, og i en periode på

⁴⁹ Ramstad(1996) s 52-53.

⁵⁰ Ramstad(1996) s 50-58.

⁵¹ Eliassen m,fl (2006) s 222.

⁵² Ramstad (1996) s 251.

⁵³Bodil Chr Erichsen *Kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet*(Oslo: Tingbokprosjektet 1993) s 35.

⁵⁴ Sandvik (1992) s 52.

⁵⁵ Holmsen (1884) s 24.

flere år var det bare magistratpresident Feddersen som møtte i retten og var dommer alene.⁵⁶ Det var politiretten som hadde ansvaret for fuskersaker fra den ble opprettet i 1745. Hovedoppgaven til politiet i eldre tider var å håndheve byenes *allernaadigst forundte kongelige privilegier*.⁵⁷ I tiden fra eneveldet ble innført i 1660 til 1745 var det vi dag oppfatter som politioppgaver fordelt mellom flere instanser. Først og fremst vekterne og borgervæpningen. Vekterkorpset besto av åtte mann underlagt en vaktmester. Deres oppgaver var å varsle om branner, passe på gatelyktene og synge et vers med kristelig innhold hver hele time. Noe som sikkert både var praktisk og oppbyggelig. Et eksempel på dette er verset som ble fremført klokken ti.

Om du vil tiden vide
husbonde, pig og dreng
da er det paa tide
man føjer sig til seng
Befal dig herren fri
vær klog og snild
vogt lys og ild
vor klokk er slagen ti!⁵⁸

Vekterkorpset hadde også som sin oppgave å se til at alminnelig ro og orden ble opprettholdt og hadde plikt til å innbringe uroelementer til rådstuearresten. De var bevæpnet med en klubbe med pigger på enden kalt *morgenstjerne*. Under markeder og andre spesielle anledninger fikk vekterkorpset bistand fra borgervæpningen.⁵⁹

Christiania var sent ute med å få på plass en skikkelig politiordning. Trondheim og Bergen fikk sine politimestere i henholdsvis 1687 og 1692.⁶⁰ Christiania måtte vente helt til 1745 før byen fikk sin første politimester i Mathias Hansen Stub.⁶¹ Det ble i den forbindelse utarbeidet en anordning med detaljerte bestemmelser for politiets virkeområde. De skulle ha ansvaret for både den egentlige byen og de omfattende forstedene. Politiet skulle blant annet påse at ingen annen religion enn den evangelisk-lutherske statsreligionen ble utøvd i byen, at

⁵⁶ Sandvik (1992) s 73.

⁵⁷ Holmsen (1884) s 1.

⁵⁸ Holmsen (1884) s 13.

⁵⁹ Holmsen (1884) s 13-14.

⁶⁰ Sverre Bagge og Knut Mykland, *Norge i dansketiden* (Oslo: Cappelen Forlag 1989) s 200.

⁶¹ Holmsen (1884)s 14-21.

søndager og andre helligdager ble holdt hellige, passe på alminnelig ro og orden, at kuskene ikke sperret gater og streder, at alkoholholdig drikke ikke ble solgt for mer enn magistratens takster, at ingen uberettiget drev handel og håndverk, at håndverksvenner og drenger oppfylte sine plikter mot mesteren, at taterne, jøder, løsgjengere, tiggere og ikke-kristne personer ble pågrepet. De skulle også holde oppsikt med meglere, veiere, målere, vrakere, laugene, håndverkerne, byens torv og gater samt vannvesen og brannvesen.⁶² I det hele tatt et omfattende virksomhetsområde som skulle holdes hevd av bare en politimester og fire politibetjenter.⁶³ Av disse fire betjentene måtte i tillegg en alltid stå vakt ved Grønlands bro for å hindre innbyggerne der fra å kapre – eller bondefange - bønder på vei over torget.⁶⁴

Lovene

Politiet i Christiania hadde et omfattende og alt annet enn strømlinjeformet næringslovverk å håndheve. Christian 5. Norske Lov fra 1687 var et produkt av eneveldets modernisering og baserte seg på Danske Lov. Loven var generell og den gikk i liten grad i detalj når det gjelder nærings og privilegiebrudd, utover en bestemmelse om at boten for å drive borgerlig næring uten borgerbrev var på 24 riksdaler⁶⁵ og at avgiften for borgerbrevet skulle være på 24 riksdaler til kongen og byen.⁶⁶ Forskjellige regler i forhold til handel er nevnt i flere paragrafer og den merkantilistiske reguleringen var svært tydelig. Spesielt det grunnleggende prinsippet om at all handel måtte skje gjennom borgerne i kjøpstedene.⁶⁷ Christian 5. Norske Lov regulerte mange forhold rundt håndverk og handel. Den slo fast at det kun var de med borgerskap som kunne bedrive handel, at man måtte ha vært igjennom en godkjent dreng og svenneperiode hos en mester for å kunne drive innen håndverksfag og legger en del begrensninger på laugenes selvstendighet i forhold til tidligere tider.

Når det gjelder lovbruddene som omhandles i denne oppgaven er det først og fremst politianordningen for Christiania fra 12.2 1745 og Christianias byprivilegier fra 26.9 1749 som er relevante. Det var disse paragrafene som ble anvendt av politiretten både i forhold til næringsregulering og bøte –og straffenivå i næringsaker.

⁶² Holmsen (1884) s 22-23.

⁶³ Holmsen (1884) s 25.

⁶⁴ Holmsen (1884) s 43.

⁶⁵ Christian 5. Norske Lov 15.april 1667 Tredie Bog Capitell 3 § 3.

⁶⁶ Christian 5. Norske Lov 15.april 1667 Tredie Bog Capitell 3 § 1.

⁶⁷ Christian 5. Norske Lov 15.april 1667 Tredie Bog Capitell 8 § 1 og 2.

Kommerseforordningen og laugsforordninger

Et kjennetegn ved privilegiesamfunnet var de forskjellige formene for spesiell rett som ble tildelt enkelte i form av borgerbrev, handelsprivilegier og beskyttelse av håndverkerlaugenes enerett til å produsere eller yte tjenester innen handel og håndverk.

Privilegiene for handel og håndverk hadde bakgrunn i to generelle forordninger som gjaldt for hele kongeriket. Dette var Forordningen *om Commerce* fra 16.april 1681 og Forordningen *om Laugene udi kjøbstederne i Danmark og Norge* fra 16.desember 1681. Forordningen *om Laugene udi kjøbstederne i Danmark og Norge* 16.desember 1681 var et markant skille fra tidligere tiders laugslovgivning med hensyn til at kongemakten nå direkte kontrollerte laugsartiklene. Sentralmakten var åpenbart ikke fornøyd med tingenes tilstand, noe man kan lese av innledningen til forordningen:

Gr. At affskaffe adskillige anordninger, som henimod, Recessen og andre fr. (især dem af 1613,1621 og 1622) i laugene i Khavn ved Tidens Længde sig have indsneget, hvorved Gud fortørnes, stor ødselhet foraarsages, haandværksfolkene med unyttig Omkostning besværes, og Tiden, som de til deres nærings skulde bruge, unyttig bortspilledes.⁶⁸

Alle tidligere laugsartikler skulle nå oppheves og nye skulle utarbeides av kongen for de håndverkene som fikk laugsrett. Laug innen andre fag skulle oppløses.⁶⁹

Selve forordningen består av 14 paragrafer som først og fremst var ment å sikre statsmakten en større grad av kontroll over laugene. En rekke paragrafer angikk besværlighetene og omkostningene rundt muligheten til å bli tatt opp i laugene og utgiftene forbundet med dette. Staten forsøkte å regulere dette i retning av at det i større grad skulle være statsmakten - gjennom magistraten - som avgjorde om en mesterhåndverker skulle opptas i sitt fags laug slik at dette ikke utelukkende ble opp til mesterlaugene og regulere. Ut i fra paragrafene i denne forordningen kan man gå ut i fra at det verken var eller hadde vært en enkel oppgave å søke innpass i laugene. Det ble blant annet lovpålagt at håndverksfolk som var født i andre deler av kongeriket ikke lenger skulle nektes innpass grunnet vanskeligheter med å fremvise fødselsbrev,⁷⁰ at fremmede mestere som ville etablere seg i en ny by ikke skulle behøve å utferdige et nytt mesterstykke og at han etter å ha fått sitt borgerskap skulle bli innlemmet i sitt håndverks laug med rett til å ernære seg på samme måte som de øvrige mesterne.⁷¹

⁶⁸ Fr. om Laugene i Kjøbstæderne udi Danmark og Norge 16.Desember 1681 Innledning.

⁶⁹ Fr. om Laugene i Kjøbstæderne udi Danmark og Norge 16.Desember 1681 § 1.

⁷⁰ Fr. om Laugene i Kjøbstæderne udi Danmark og Norge 16.Desember 1681 § 3.

⁷¹ Fr. om Laugene i Kjøbstæderne udi Danmark og Norge 16.Desember 1681 § 5.

Det ble også fastsatt lovpålagte satser for inntredelse i laugene og at dette skulle bli administrert av magistraten. Avgiften skulle være to riksdaler til laugshusets vedlikeholdelse eller fire riksdaler til laugets fattige om vedkommende laug ikke hadde et laugshus. Oldermannen skulle også ha to riksdaler og rådstueskriveren en riksdale for innskrivelsen.⁷² Skjulte avgifter i form av å bekoste gjestebud og drikke som en del av opptaksritualet ble forbudt med noe som må betegnes som svært høye bøter. Det gir grunn til å anta at det var høye omkostninger forbundet med disse opptaksritualene.⁷³

Forordningen *om Commerce* av 16.april 1681 var en omfattende lov som regulerte de fleste aspekter ved handel og handelsrett. I likhet med Christian 5. Norske Lov og *Forordningen om Laugene udi kjøbstederne i Danmark og Norge* regulerte den først og fremst rettigheter og plikter for de som allerede hadde privilegier, hvordan de skulle drive sin virksomhet, hvor og på hvilken måte handelen skulle foregå og hvordan regnskap og bokettersyn skulle føres. I det store å hele er denne forordningen et svært godt eksempel på merkantilistisk detaljregulering der de grunnleggende prinsippene om at all handel skulle foregå gjennom borgerne i kjøpstedene for å sikre skattetilgangen og strenge regler for handel med og av utlendinger for å sikre handelsbalansen er formålet med en svært stor andel av paragrafene. Intensjonene er i overensstemmelse med de man finner i Christian 5. Norske Lov, men forordningen er mer detaljert og fastsetter også størrelsen på bøkene. Blant annet er straffen for å gå utover sine handelsprivilegier satt til 50 riksdaler.⁷⁴

Etter at *Forordningen om Laugene udi kjøbstederne i Danmark og Norge* i 1681 slo fast at alle tidligere laugsartikler skulle oppheves ble det utarbeidet felles laugsartikler for alle laug innen samme fag. Første paragraf i alle håndverkslaugs artikler var felles og omhandlet strafferammene for å gå laugene i næringen. Ved første gangs forseelse skulle man bøte fire riksdaler, ved andre gangs forseelse åtte riksdaler og ved tredje gangs forseelse skulle man straffes på kroppen.⁷⁵ Innen handel kunne satsene ha vært høyere: I Københavns kræmmerlaugs artikler var satsene for brudd på privilegielovgivningen markant høyere enn i håndverkerlaugenes artikler. Ved første gangs forseelse var boten satt til 50 riksdaler, 100 riksdaler ved andre gangs forseelse og tredje gang *miste alle de Varer, han har med at handle*.⁷⁶

⁷² Fr. om Laugene i Kjøbstæderne udi Danmark og Norge 16.Desember 1681 § 2.

⁷³ Fr. om Laugene i Kjøbstæderne udi Danmark og Norge 16.Desember 1681 § 4.

⁷⁴ Fr.Om Commerce 2 Kap §1 16.april 1681.

⁷⁵Muurmestesternes Laugsartikler § 1 4.november 1682.

⁷⁶ Københavns Kræmmerlaugs Artikler § 1 7.juli 1688.

Paragraf tre i laugsartiklene ga laugene rett til å oppsøke og pågripe fuskere og bønshaser, men det ble satt visse krav som i teorien skulle begrense selvjustisen. Oldermannen utnevnte fire mestere som var berretigede til å følge oldermannen selv og en av underfogdene på en såkalt jagningsforretning. Etter lovens paragraf hadde de rett til å pågripe fuskere som ikke kunne betale boten på stedet og føre dem til byens arresthus, der måtte de sitte til boten var betalt.⁷⁷ Så kan man selvsagt spørre seg om hvorvidt det sistnevnte var praktisk gjennomførbart, da man neppe hadde muligheten til inntektsgivende arbeid i arresten. Dette var også et av argumentene i en av mange særforordninger som bidro til å gjøre både norm og praksis rundt næringsrettigheter lite strømlinjeformet. Unntakene var mange og ble stadig flere etter hvert som nye forordninger kom til utover på 1700-tallet. Forordningen *om haandværks folk udenfor Laugene* fra 1685 åpner for tolkning om hvorvidt laugenes monopol var absolutt, ved at kongens *Søe- og Tøihuusfolk, samt arbeidere ved holmen og marinen* tillates å utføre arbeid som krysser laugenes monopoler. Denne retten skulle i følge forordningen også *gjelde andre fattige mænd og qvinder, som sig i khavn eller andre Steder i Rigerne kan have nedsat og paa foreskrevne Maade arbeide og sig ernære*. Forordningen har nok blitt tolket i retning av at det er spesielle grupper av fattige som har disse rettighetene, spesielt familiene til de som var tilknyttet marinen eller hæren, men det er enda et eksempel på at lovene ikke var krystallklare på dette feltet om man så flere forordninger i sammenheng. Tatt i betraktning at denne forordningen utkom allerede i 1685 og var virksom gjennom hele den perioden hvor den merkantilistiske reguleringen var på sitt strengeste er den neppe ment eller tolket som et grunnlag for en viss næringsfrihet, men heller som en innrømmelse overfor de militære. Myndighetene benyttet i det hele tatt i økende grad utover 1700-tallet muligheter for statens representanter til å utstede kongelige bevillinger til å drive en begrenset handel eller som frimester innen håndverk utenfor laugene. Det var i tråd med merkantilistisk økonomisk tankegang at staten direkte detaljregulerte næringslivet uten mellomledd.

Spesielt ordlyden i forhold til hvorfor det ikke var hensiktsmessig å gjøre samtlige fattige til fuskere og omløpere viser en viss anerkjennelse av problemene håndverkslaugenes næringsmonopoler skapte for de svakere gruppene i samfunnet.⁷⁸ Man møter mange av de samme argumentene og vendingene i *Fr:om hvad ringe arbeide af fattige mænd og qvinder uden skræderlaugets hinder maae gjøre* fra 1684. Det uttrykkes også her bekymring for at fattige mennesker som ikke gjør noe annet enn å livnære seg selv og sin familie, pågripes av

⁷⁷ Samtlige håndverkerlaugs artikkel § 3 4.november 1682.

⁷⁸ Fr. Om haandværkere udenfor Laugene 2.mai 1685.

mestere i laugene. De ”jo maae sin egen Vindskibelighed vinde sit Brød for sig og sin familie”.⁷⁹ Paragrafen gir en begrenset generell rett til å ernære seg av enkelte former for skredderi. Den generelle retten var svært konkret, å sy og selge bomullskjoler, barnekjoler og lignende produkter. Alt annet var forbeholdt medlemmer av skredderlauget og enkelte med kongelig bevilling.

Innen slakterfaget var det også konkrete påbud og forbud som regulerte en generell rett til å befatte seg med dette. Slakterne hadde fullstendig monopol på å slakte storfe.⁸⁰ De hadde også monopol på salg av *ferskt eller grønsaltet Oxekiød, ferskt lammekiød, eller kalvekiød*.⁸¹ Derimot var det alle tillat å slakte til sin egen husholdnings bruk og *tiladt at sælge alle slags saltet kiød i Tøndetall, og udaf Tønder, saavelsom og røgtet flesk*.⁸² Det var også her et forbud mot omløpervirksomhet, men straffen var verken å bøte til byen eller lauget. Derimot skulle både selger og kjøper betale 20 riksdaler hver til *Børnehuset* om de ble tatt på fersken i ulovlig omsetting av kjøttprodukter. Et unntak fra slakternes monopol som man kan tenke seg ble utnyttet var at slakterne var forpliktet til straks å foreta slaktingen. *Men kan Slagterne ikke strax forskaffe folk at slagte, da maae den, som behøver, dertil bruge, hvem han vil*.⁸³

De nevnte forordninger er eksempler på datidens lovgivning. På hvordan den skapte gråsoner mellom legitim og illegitim næringsvirksomhet gjennom et svært stort antall spredte næringsreguleringer. En full gjennomgang er ikke mulig innenfor denne oppgavens rammer, da antallet relevante forordninger og reskripter var såpass høyt at det krever en separat studie. For denne oppgaven er det viktigste at unntakene var mange, noe som ikke kan ha gjort det lett for ikke-skrivekyndige mennesker uten næringsprivilegier å orientere seg. Inger Dübeck beskriver tiden mellom 1700 og 1860 som kjennetegnet av en rik lovgivning. Såpass rik på forskjellige lover, regler og forordninger *at det kan neppe undre, at det også var en periode, hvor overtredelsene florerede*, i følge Dübeck.⁸⁴

Oppsummering

I perioden 1714-1799 var det flere faser innen den økonomiske utviklingen. Man kan spore både en merkantilisering og en liberalisering. Med *merkantilisering* mener jeg at staten i tiltagende grad selv regulerte næringsbevillinger gjennom de lokale magistrater som utstedte

⁷⁹ Fr:om hvad ringe arbeide af fattige mænd og qvinder uden skræderlaugets hinder maae giøre 28.oktober 1684.

⁸⁰ Slakterlaugets Artikler § 6 5.mai 1683.

⁸¹ Slakterlaugets Artikler § 7 5.mai 1683.

⁸² Slakterlaugets Artikler § 7 5.mai 1683.

⁸³ Slakterlaugets Artikler § 6 5.mai 1683.

⁸⁴ Dübeck (1983), s 263.

kongelige bevillinger og frimesterskap innen de borgerlige næringene. Dette betød ikke at staten ble enerådende på dette feltet, spesielt innen håndverk beholdt laugene sin stilling som arbeidsmarkedsregulator innen sitt fag gjennom århundret. Utviklingen etter Forordningen *om Laugene udi kjøbstederne i Danmark og Norge* av 16. desember 1681 ga allikevel myndighetene større kontroll over laugsvesenet gjennom at deres artikler var utstedt av kongen og at representanter for myndighetene skulle delta på laugsamlinger og jagningsforetninger. Fra 1784 og utover begynner pendelen å svinge mot liberalisering, uten at det førte til en liberalistisk økonomi før et stykke ut på 1800-tallet. Økonomien var fortsatt regulert av staten, men reguleringene var noe mildere enn tidligere. Denne fasen er senere blitt klassifisert som sen-merkantilisk.

Mens frimesterskapene og de kongelige bevillingene innen handel var en naturlig konsekvens av den merkantilistiske statens ønske om kontroll over næringslivet, var de militæres begrensede næringsretter først og fremst en pragmatisk løsning for å spare statskassen for tunge lønnsutgifter. Disse unntakene er allikevel ikke nok til å komme bort fra den grunnleggende økonomiske strukturen i 1700-tallets bysamfunn. Borgerskapet var den viktigste økonomiske aktøren, selv om de under eneveldet måtte forholde seg til at myndighetene gjennom magistraten regulerte deres næringsvirksomhet og utstedte borgerskap.

Næringslovgivningen i byene var hovedsakelig regulert av to store forordninger. Dette var Forordningen *om Commerce* av 16. april 1681 og Forordningen *om Laugene udi kjøbstederne i Danmark og Norge* av 16. desember 1681. Utover disse var det et mylder av særforordninger, og disse ble det stadig flere av utover 1700-tallet. Noe som helt klart var i tråd med merkantilistisk økonomisk tankegang. De mange forordningene gjorde at næringslovgivningen i byene var lite strømlinjeformet, delvis selvmotsigende og neppe noe man kunne forvente innbyggerne var fullt ut inneforståtte med.

Kapittel 3: Laugene

Helt siden tidlig middelalder hadde det i Europa vært vanlig å organisere seg i laug. Om en ser bort fra de middelalderlige tyske håndverkerorganisasjonene i Bergen, begynner laugstiden i Norge i annen halvpart av 1500-tallet.⁸⁵ I 1613 opphevet Christian 4. alle laugene, men måtte gå tilbake på dette noen år senere.⁸⁶ Eneveldet hadde et ambivalent forhold til laugene, men laugenes sosiale funksjon talte åpenbart til deres fordel. De sikret en organisert utdanning og en utsatt samfunnsgruppe økonomisk. De sparte dermed det offentlige for en rekke problemer. Samtidig var eneveldet på vakt overfor laugene, som kunne klassifiseres som organiserte borgerlige sammenslutninger. De kunne potensielt tilrane seg makt og være sentre for uro.⁸⁷ Hilde Sandvik beskriver laugene som små samfunn, som var langt mer enn deres faglig-politiske oppgaver.⁸⁸ Laugene hadde blant annet en viktig sosial funksjon i forhold til deres egne fattige i et samfunn med en minimal fattigomsorg. De hadde egne fattigkasser som bidro til å underholde gamle mestere som ikke lenger kunne arbeide og mesterenker.⁸⁹

Laugene skulle sørge for at håndverket var forbeholdt faglig utdannede håndverkere. Dermed var en av de viktigste oppgavene å kontrollere at den faglige opplæringen mestrene ga sine svenner var tilfredsstillende og at ikke uberettigede gikk håndverkerne i næringen.⁹⁰ Målet var å oppnå og opprettholde lokalt monopol på alt håndverksmessig arbeid innenfor laugets fagområde. Ikke-laugsorganiserte håndverksmestere, bønhaser og fuskere ble forfulgt og adgangen til medlemskap i laugene ble vanskeliggjort ved bestemmelser om at antall mestere ikke måtte overstige en viss grense. Det var heller ikke uvanlig at laugene påla nye mestere høye avgifter ved opptak samtidig som mesterstykket i enkelte fag kunne være svært kostbart.⁹¹ Formålet med dette var å gjøre det vanskelig å få innpass i laugene. Det var en evig kamp mellom laug og myndigheter i forhold til om laugene skulle ha rett til å bli

⁸⁵ Lokalhistorisk leksikon (<http://lokalhistoriewiki.no/index.php/Leksikon:Laugsvesen>) 05.10.2011.

⁸⁶ Sandvik (1992) s 97.

⁸⁷ Dübeck (1983) s 263.

⁸⁸ Sandvik (1992) s 96.

⁸⁹ Sandvik (1992) s 96.

⁹⁰ Grevenor (1936) s 202.

⁹¹ Lokalhistorisk leksikon (<http://lokalhistoriewiki.no/index.php/Leksikon:Laugsvesen>) 06.10.2011.

anerkjent som en fast gruppe med et bestemt antall mestere, definert som et sluttet laug.⁹²

Laugene var en overlevning fra tidligere tiders økonomi, systemet var ikke innført som en del av det merkantilistiske økonomiske system. På tross av at laugene tilsynelatende passer godt inn i systemet med spesielle privilegier var de en torn i øyet for eneveldet som hadde som grunnleggende filosofi at staten burde gripe inn og virke regulerende på alle områder.

Laugenes autonome natur ga grobunn for en juridisk dragkamp gjennom hele 1700-tallet - der staten forsøkte å få kontroll over laugene - mens laugene på sin side gjorde det kunne for å beholde mest mulig av sin selvstendighet. Henrik Grevenor hevdet at laugene ble beholdt, fordi de etter manges mening var et nødvendig onde.⁹³ Debatten skulle riktignok komme mot slutten av århundret, noe jeg kommer tilbake til senere i oppgaven. Den kom riktignok ikke før det merkantilistiske systemet var i ferd med å endre seg i en mer liberal retning.

Et av laugenes verktøy for å sikre sitt monopol var såkalte *jagningsforetninger*. Hvis det var mistanke om fusk, dro fire mestere og oldermannen for å undersøke saken. Etter loven skulle også byens vaktmester og underfogden være med. Fant de noe ulovlig beslagla de både verktøy og produkter. Mestrene – som var overbevist om at de kjempet for kone og barn – krevde også at fuskere skulle gjøres fredløse. Det ble oppfattet som svært problematisk av de laugorganiserte håndverkerne at de som borgere var pliktige til å bidra med skatt til bykassen, mens fuskere og bønhaser utførte den samme tjenesten uten disse forpliktelsene. I følge loven var straffen for fuskere ved første gangs forseelse en bot på fire riksdaler, andre gang åtte riksdaler og tredje gang skulle man ” straffes på kroppen”. Og ”straffes på kroppen” kan høres ut som om fysisk avstraffelse, men med dette mente man fengselstraff.⁹⁴

Myndighetene var i utgangspunktet pliktige til å bistå under forfølgelsen av fuskere, men da var det visse forutsetninger. Blant annet måtte det varsles på forhånd, og man kunne ikke bryte opp låser. Dette kunne føre til at det gikk rykter om jagningen på forhånd, og alt som var av verktøy og produkter på stedet var fjernet da mesterne kom.⁹⁵ Dette gir grunn til å anta at laugene gjennomførte jagninger utenom offisielle kanaler, uten at dette er noe som kommer frem i de kildene jeg har sett på.

⁹² Grevenor (1936) s 41.

⁹³ Grevenor (1936) s 325.

⁹⁴ Grevenor (1936) s 231- 232.

⁹⁵ Grevenor (1936) s 232.

Drenger og svenner innen håndverksfagene

Håndverksutdanningen i laugstiden var grundig, langvarig og formalisert. De forskjellige laugene hadde nøyaktige forskrifter om læretid, svennetid og mesterstykke og det er ingenting som tyder på at disse forskriftene ikke ble fulgt så langt det lot seg gjøre.

Dreng var betegnelsen på de som var i læretid hos en mester. Læretiden varierte mellom de forskjellige fagene, den var lengre hvis drengen ikke betalte for læren. For de aller fleste fag var læretiden i mellom tre og seks år. Unntakene var tømrerne som hadde en læretid på to år og seil, flagg-og kompassmakerne som hadde en læretid på hele åtte år.⁹⁶ Drengene var lengst ned på rangstigen og måtte forholde seg til regler om at de ikke under noen omstendighet måtte tiltale svennene med ”du”, spille kort eller røyke. Brudd mot disse forskriftene kunne få konsekvenser senere i form av avstraffelse i plenum når han skulle bli svenn. Mesteren hadde både rett og plikt til å gi drengen korporlig avstraffelse om han selv eller andre fant det nødvendig. Drengene skulle også være på verkstedet en time før de andre og gjøre klar verktøy, ovner eller andre nødvendigheter til svennene kom på jobb klokka fem. En vanlig arbeidsdag var dermed fra klokken fire om morgenen til klokken ni på kvelden, noe som gjorde at drengene vanligvis bodde på verkstedet. Det er kanskje ikke så overraskende at denne behandlingen førte til at svært mange drenger rømte fra sine læremestere. I Christiania etterlyste mestrene drengene i *Intelligenssedler* med fullt navn og signalement med løfte om dusør til den eller de som brakte drengen tilbake.⁹⁷

For de som kom seg helskinnet gjennom tilværelsen som dreng var det i de aller fleste laug ingen prøve eller test for å få status som svenn. Det holdt at mesteren tok med seg drengen til mesterlauget, erklærte at han hadde skikket seg vel og var god nok til å bli svenn. Det var mye seremonielt rundt innvielsen som svenn og seremoniene hadde forskjellig preg og innhold alt etter hvilket håndverkslaug det var snakk om. Denne formen for riter – eller overgangsritualer – kan spores helt tilbake til norrøn tid og er av folkloristen Van Gennep blitt klassifisert som *les rites des passage*. Ritualene hadde en tredelt struktur med en adskillelsesfase, en overgangsfase og en integrasjonsfase. Vedkommende måtte ”dø” fra sitt gamle jeg og gjenoppstå med en ny sosial status.⁹⁸ Seremonien som oftest blir beskrevet i litteraturen er snekkerlaugets *behøvling*. Begrepet ”ubehøvlet” stammer herfra og beskriver hvordan drengen ble ansett som et råemne det skulle lages noe nyttig ut av. Selve seremonien

⁹⁶ Grevenor (1936) s 84.

⁹⁷ Grevenor (1936) s 204.

⁹⁸ Gro Steinland *Norrøn religion* (Oslo:Pax Forlag A/S 2005) s 263.

bar preg av mishandling. Drengen ble lagt på en høvelbenk og slått med forskjellige typer verktøy før benken til slutt ble veltet og drengen gitt en ørefik av mesteren når han reiste seg opp igjen med ordene *denne skal du tåle av meg, men heretter skal du ikke tåle den slags av noen*.⁹⁹ Etter dette var drengen å anse som svenn. Behøvlingen kunne for mange være langt mer brutal enn dette. Hvis svennene hadde noe å utsette eller hevne fra drengens læreår kunne det gå så hardt for seg at blodet rant og tenner ble slått ut.

Når behøvlingen var overstått ble den nye svennen innviet i fagets hemmeligheter. Man hadde bestemte regler for hvordan man skulle oppføre seg overfor andre svenner og mestere innen faget, hvordan de skulle hilse og regler som at en svenn ikke kunne hilse på en dreng. De nye svennene lærte seg også en rekke tilsynelatende meningsløse spørsmål og svar som fungerte som et bevis overfor andre innen faget at han var den han utga seg for å være. Med unntak av murer og tømmerlauget var det et karakteristisk trekk at svennene ikke fikk gifte seg før de ble mestere, og dette var et krav man ikke tok lett på. Ugifte svenner nektet å arbeide sammen med eller spise ved samme bord som en gift svenn.¹⁰⁰

Svennene måtte etter dette gå ut den lovbestemte svennetid før de fikk muligheten til å avlegge mesterprøve. Denne tiden blir også kalt vandretid og det var tradisjon innen de aller fleste fag at man reiste til utlandet i denne perioden. Dette var en viktig funksjon for laugene og mye av grunnen til at de fikk bestå såpass lenge på tross av en generell skepsis mot dem fra både myndigheter og konsumenter. Da de hanseatiske håndverkerne forlot Norge på 1500-tallet, førte dette til at de norske håndverkerne ble stående utenfor dette fellesskapet. Unge svenner kunne ikke lenger ”reise i faget”. Og ”reise i faget” betød at man tok seg arbeid i andre byer eller land, noe som var viktig for å ta til seg nye impulser og teknikker. Når disse mestrene forsvant, ble det ett tomrom å fylle for å opprettholde internasjonalt anerkjente håndverksutdannelse i Norge. Laugene hadde også en sosial funksjon der laugsmedlemmene hadde forpliktelser overfor hverandre. De tidligste reglene til Christianias skredderlaug fra 1607 understreket en forpliktelse om gjensidig solidaritet, der laugsmedlemmene skulle forlikes utenfor det offentlige rettsapparatet og baktalelser innad i laugene skulle straffes med bøter. Den samme straffen ble den til del som ikke møtte i en laugbroders begravelse.¹⁰¹ Disse interne reglene ble fjernet og delvis motarbeidet av eneveldet, noe som gjorde at laugene som organisasjoner endret seg noe som en følge av den nye lovgivningen av 1681.

⁹⁹ Grevenor (1936) s 205, Dübeck (1983) s 67-68.

¹⁰⁰ Grevenor (1936) s 226.

¹⁰¹ Sprauten *Oslo bys historie bnd 2* (Oslo: J.W.Cappelens Forlag AS 1992) s 78.

Christiania skomakerlaug

Skomakerne var uten sammenligning det største og betydeligste faget innen håndverkene som jobbet med skinn. Det var også den største gruppen håndverkere i norske byer under hele 1500 og 1600-tallet, senere endret dette seg. De var allikevel det nest største faget i norske byer på 1700-tallet.¹⁰² Skomakerne hadde et omfattende virkefelt. Skoreparasjon og syng av nye sko var bare enden av en prosess det skomakerne hadde anskaffet seg nye råhuder som de hadde kalket og garvet til lær, som han igjen skar ut å sydde til sko som kundene kjøpte direkte av skomakeren.¹⁰³ På 1700-tallet var *garverne* blitt en etablert og selvstendig håndverksgruppe som supplerte skomakerne med lær, uten at det ser ut til at skomakernes egen garving ble historie av den grunn.¹⁰⁴ Man ser blant annet av omtalen av skomaker Christoffer Amundsen fra skattemanntallet på Vaterland i 1714 at han er *Skoemager, ernærer sig, sin svage Hustrue og börn, af Handtvercket, garver intet, og som hand er en gammel Mand, har hand en Svend til hielp, boer i leje Huußer og er fattig Mand.*¹⁰⁵ Det faktum at han ikke garver settes tydelig i sammenheng med at han er en gammel og skrøpelig mann, noe som indikerer at det fortsatt i 1714 var både vanlig og forventet at skomakerne garvet eget lær.

Henrik Grevenors oversikt over skomakernes arveskifter mellom 1707 og 1799 viser at 22 av 40 skifter gikk med underskudd, noe som betød at boet var så lite at det ikke dekket skiftomkostningene. Hans undersøkelse viser at skomakernes økonomiske nivå synker under hele 1700-tallet, en forklaring på dette sannsynligvis at garverne for alvor ble skilt fra skomakerfaget i denne perioden. Noe som gjorde forretningsområdet mindre og omkostningene til materialer høyere.¹⁰⁶ Jeg vil undersøke om denne økonomiske utviklingen gjorde at skomakerlauget i større grad omtalte fuskere utover 1700-tallet.

Laugets organisering

Generelt ble laugene inndelt etter sluttete og åpne laug, der de sluttete laugene hadde et fast og begrenset antall medlemmer.¹⁰⁷ Laugene ble styrt av en oldermann, som gjerne var en erfaren mester. I tillegg hadde oldermannen en bisitter til hjelp. Laugene kunne også ha et indre demokrati der flertallsbeslutninger erstattet bisitterens rolle. I Christiania skomakerlaugs

¹⁰² Grevenor (1936) s 129.

¹⁰³ Grevenor (1936) s 130.

¹⁰⁴ Grevenor (1936) s 133.

¹⁰⁵ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 39.

¹⁰⁶ Grevenor (1936) s 298-299.

¹⁰⁷ Dübeck (1983) s 119.

tilfelle er det alltid en bisitter tilstede på laugsamlingene, men det er samtidig fritt frem for både mestere, svenner og drenger til å komme med innspill og forslag. Bisitterne var andre laugsmedlemmer som var oldermannen til hjelp samtidig som de også kunne ha en viss kontrollerende myndighet i forhold til oldermannens handlinger.¹⁰⁸

Blant oldermannens primære oppgaver inngikk å videreformidle offentlige befalinger til medlemmene og påse at de ble fulgt opp, holde alminnelig orden i lauset og avgi erklæringer eller betenkninger på vegne av lauset til offentlige myndigheter. Oldermannen var også pliktig å forsvare lausets rettigheter og etterspore fuskere og bønhaser.¹⁰⁹ Alle laug hadde en laugskasse der innskrivelsesavgiften for nye medlemmer, inn og utskrivingsavgiftene for svenner og drenger, den kvartalsmessige medlemskontingenten – i Christiania skomakerlaug kalt "*tiids-penger*" – ble oppbevart. På utgiftsiden fant man blant annet lønn til laugskriveren, laugsbud og omkostninger til jagningsforretninger og rettsprosesser i forhold til fuskere og bønhaser.¹¹⁰ Forordningen av 23. desember 1681 forbød håndverkslaugene å holde samlinger uten tillatelse av magistraten som ofte sendte representanter for å overvære mestrenes møter.¹¹¹

I Christiania skomakerlaug avvek protokollen noe fra Inger Dübecks fremstilling. Blant annet var det Cancelliråd og borgermester Stødt som på 1750-tallet fungerte som både bisitter og skriver. Dette var en tendens som holdt seg gjennom hele 1700-tallet. Forklaringen er nok så enkel som at forholdene var mindre og ressursene færre i Christiania enn i København, dermed tok borgermesteren på seg flere roller i lauset. Roller man i København ville overlatt til andre personer.

Christiania skomakerlaugs amtsprotokoll inneholdt faste poster der samtlige skomakermesteres navn føres inn årlig, innbetaling av *tiids-penger* fra mestrene innskrives og utgifter til jagningsforretninger og bistand fra offentlige myndigheter føres opp. Det man finner mest av er *disputer* mestere i mellom og mellom mestere og svenner. Disse uoverensstemmelsenes bakgrunn varierte fra rene lønnskonflikter svenner og mestere i mellom, til uenighet om hvor herberget skulle ligge, til uoverensstemmelser og klager i forhold til inn og utskrivning av læredrenger og noen fuskersaker. Sakene behøvde ikke nødvendigvis å være spesielt alvorlige eller kompliserte, noe som ikke hindret laugsforamlingen i å bruke ekstremt mye tid på en rekke skrevne *declarationer*, erklæringer

¹⁰⁸ Dübeck (1983) s 121.

¹⁰⁹ Dübeck (1983) s 120 .

¹¹⁰ Dübeck (1983) s 120-121.

¹¹¹ Dübeck (1983) s 123.

og vitnemål. Sakene kunne være meget fargerike og dokumenterer også en viss råskap innad i håndverkerstanden. Dette er et utdrag fra amtsprotokollen som er ment som et eksempel på hvordan sakene ble ført. Utdraget er fra en sak som angår Abraham Rodes drift av svennenes herberge, en diskusjon som ender med at svennene nekter å benytte seg av herberget, som flyttes til andre.

Poul Tendrup estimerte ikke at svare til hvad Abraham Rode udi hans erklæring hafde fremsat, og benæktet det alt som noget slader, der han ikke agted værd at svare til, Ligeledes sagde Oldermænden Peter Andersen, og forbeholdt sin ret mod de beskyldningene som Abraham Rode udi hans erklæring ubeviiselig har fremført. Rode tilstod at han til tiid og Stæd skal godtgjøre hvad hand i sin erklæring har skrevet paa lovlig maade. Derefter Declarerede samtlige Laugets mæstere, at de referede sig til hvad Poul Tendrup og Peter Andersen hafte tilført Protocollen, og modsagte Abraham Rodes erklæring som usandfærdig og ubeviiselig. Bisitteren fandt fornøden i anledning af den indkomne klage, at tilspørge oldgesellen Simon Fynboe om hand har latt Abraham Rode ordne nogen tiid at lade tilsige sig og samle Skoemager Svennene hos Abraham Rode i herberget, og til hvad erend saadan møde og samling er foretaget. Oldegesselen svarede at Rode wille, og Abraham Rode wille saa have det at Svendene skulle komme til ham og forære deres penger, og ikke paa andre Stæder, derforuden sagde Oldegesselen at Abraham Rode hafte overfaldet een Svenn, navnlig Jens Jensen og slaget ham under øret, og ba sin hustrue tillige at slaae ham derpaa.¹¹²

Intern laugjustis

Som nevnt var læredrengene under et strengt regime og måtte utstå hard sosial kontroll fra både mester og svenner. Mange rømte fra sine mestere og ble etterlyst i *intelligenssedlene* med fullt navn og signalement. Om dette var tilfelle med læredreng Lars Hermansen kommer ikke klart frem i amtsprotokollen, men han forsvant fra sin mesters hus i to netter og laugets mestere ble sammenkalt for å avgjøre hans videre skjebne. I saken vedrørende hans oppførsel blir han dømt til en bot på to riksdaler for selve rømmingen, i tillegg måtte han betale to riksdaler i saksomkostninger til lauget. Den samme summen ble avkrevet hans mester Christopher Poulsen. At mesteren også måtte betale to riksdaler til lauget kan tyde på at det ble igangsatt en aksjon for å oppspore drengen, men det nevnes ikke noe om dette i amtsprotokollen. Han ble pålagt å fullføre sin kontrakt med mesteren og de to dagene han hadde vært borte ble lagt til hans læretid.¹¹³

På den annen side hadde også læredrengene rettigheter i forhold til mesteren de var i lære hos, noe behandlingen av læredreng Torkild Larsens klage mot skomakermester Jens Jørgen Brun fra 1786 belyser. Torkild Larsen hadde vært læredreng hos Mester Brun ut sin kontraktsperiode, men da læretiden var over hadde mesteren skrevet han ut uten å skrive ham

¹¹² SAO: Christiania skomakerlaugs amtsprotokoll. Dato 31.01-1753, s 33.

¹¹³ SAO: Christiania skomakerlaugs Amtsprotokoll. Dato 11.08.1555, s 49-50.

inn som svenn. Torkild Larsen klaget på dette og laugets mestere ble samlet for å komme frem til en løsning på konflikten. De bestemte seg for at læredrengen skulle møte opp i oldermannens hus og gjøre et svennestykke. Hvis dette arbeidet ble *befinden fornøylig* skulle læredrengen skrives inn som svenn. Mester Jens Jørgensen Brun fikk sitt pass påskrevet av lauget i denne saken. Det besluttes at *Mæster Jens Jørgensen Brun bør og skal for hands uriktighet mod denne dreng, ikke alleene betale for hands ind- og utskrivning det sædvanlige til oldermannen, for denne laugs samling Een Rigsdaler og til Laugets Fattig-Casse Tre Rigsdaler*. Det ble også bestemt at om en mester i fremtiden skulle begå uriktigheter i forhold til inn og utskrivning av læredrenger ville skomakerlauget reagere med å ilegge bøter.¹¹⁴

”en del Disputer og tretter som udi Lauget er opkommen mellem Mæster og Svend, samt imellem Mæstere og Svender inbyrdes”

Det er få saker som direkte angår fuskere i amtsprotokollen, men følgende sak ble tatt opp på laugsamlingen, da også et par skomakermestere var involvert.

Under en jagningsforretning 2.januar 1753 ble skomakersvennen Anders Aabye tatt for å ha *bønhaset og fusket på skomagerprofesjonen* ved å jobbe på egen hånd på skomaker kroen. Svennene hadde ikke lov til å selge sine egne produkter, de fikk en på forhånd fastsatt sum av den mesteren de arbeidet for som varierte i forhold til hva slags fottøy de hadde tilvirket. Svennen ble derfor ansett som en fusker når han produserte og solgte direkte til kunder uten å gå gjennom sin mester. Saken ble tatt opp på laugsamlingen og svennen ble dømt til å betale 18 riksdaler, to ort og 17 skilling til sin mester I tillegg ble også mestrene Anders Aaberg og Abraham Rode satt under lupen.

Oldermannen Peter Andersen paastoed at mæster anders Raaberg, mæster Abraham Rode og Skomager svennen maatte blive her i Lauget anseede og straffede, skomager svennen anders aabye, som den der hafte Bønhaset og Fursket paa skomager Profesjonen, og mæsterene Anders Raaberg og Abraham Rode som de der hafte Collideret og interferet seg i bemelte svenns Fuserie

Bakgrunnen for dette var en påstand om at de begge burde ha vært klar over at svennen jobbet på egen hånd. Skomakermester Rode ble beskyldt for å hatt kjennskap til svennens fuskeri uten å ha gjort noe for å stanse det.

Om ikke Poul Larsen Tendrup som under tilstæde tillige Anders Raaberg da de en Tiid efter michaeli sistende, var paa herberget, og antog sine nyankomne svenner, erindrede sig at Rode sagde: Denne Svenn Anders Aabye laa fyrige paa herberget og arbeidet for sig selv, Da Rode av Poul Larsen blev svaret hvem kan forbyde ham det. Poul Larsen og Raaberg svarede at de ikke saadant kan erindre.

¹¹⁴ SAO: Christiania skomakerlaugs amtsprotokoll. Dato. 13.03 1786, s 134-135.

Anders Raaberg ble på sin side beskyldt for å ha kjøpt sko og støvler av svennen Anders Aabye, burde dermed ha vært klar over at han jobbet på egen hånd.

Raaberg som og var tilstæde modsagde oldermandens sigtelse, og formante at der ingen forseelse at hand hafte Kiøbt 1 pr Skoe og 1 pr gamle støvler, som svenden Anders Aabye hafte sat nye fødter udi.

Abraham Rode argumenterte for at han i sine ti år som skomakermester aldri hadde forbrutt seg mot reglene for innkjøp av ulovlige produkter, men dette var ikke godt nok for laugsamlingen.

Samtlige tilstedeværende mæstere svarede til abraham Rode tilførte, at de refferede sig til Oldemandens klage af 2.jan 1753 tillige med den derhos hæftede forretning av 23.desember 1752, og i det øvrige formante at mæstere som holdt med svender som furskete på Profesionen var lige straf undergivne som svendene

På tross av dette blir ikke mestrene straffet i denne omgang. Derimot blir det bestemt at svennen Anders Aabye i tillegg til å betale tilbake den summen han har tilegnet seg på fuskeriet til mester Andreas Raaberg også skal bøtelegges av politiet.

Da det allerunderdanigst tilkommer Politie Mæsteren her i byen at handthæve alle laugene og haandværkere, at dennem ingen indpass av fuskere eller i andre maader tilføyes etc: i allerunderdanigste følge efter Politie anordningen av 12:Feb 1745 dens 10 arts.¹¹⁵

Dette betyr i praksis at svennen Anders Aabye ble straffet etter byprivilegiens § 11 som satte boten for å bedrive fusk til fem riksdaler.¹¹⁶ Som vist i forrige kapittel var rettspraksis allikevel noe mildere. De fleste bøter ble satt til fire riksdaler og eskaleringen av bøkene og fengselstraff ble ikke brukt i periodene 1777-1781 eller 1790-1794.

Også laugsmesterne måtte forholde seg til nøye fastsatte regler for salg, noe saken mot skomakermester Peder Hansen viser. Han måtte i 1783 møte i laugets anklaget for å ha latt en ikke navngitt læredreng *fullbyrde og bortsælge på gaden et par fruentimmer skoe*. Skoene var blitt kjøpt av en *pige som tiener hos Fru Anker*. Peder Hansen vedkjente seg at skoene var produsert i hans hus og av hans dreng. De andre mesterne i laugets anså skoene for å være så *ufornøyelige og slette* at Peder Hansen bare av den grunn burde straffes for å ha latt dem bortselge, men de nøyde seg med å dømme Peder Hansen til å betale to riksdaler til laugets fattige og en riksdaler til laugets for ulovlig salg. Peder Hansen vedtok boten og lovet å betale sine tre riksdaler.¹¹⁷

¹¹⁵ SAO: Christiania skomakerlaugs amtsprotokoll . Dato. 29.01 1753, s 24-30.

¹¹⁶ Sandvik (1992) s 71.

¹¹⁷ SAO: Christiania skomakerlaugs Amtsprotokoll. Dato.19.11 1783, s 128-129.

Laugene kjempet i hele denne perioden for å bevare sine forholdsvis eksklusive næringsretter og enkelte laugsmestere kom selv – uforvarende - til å bidra til å sysselsette fuskere. I 1782 ble laugets samlet for å avgjøre hva man skulle gjøre med skomakermester Wering som hadde satt ut forarbeid av noen *kar sko* til en soldat som igjen hadde gitt jobben videre til fuskeren Knud Kiildsen. Lauget aksepterte at soldaten vel hadde tillatelse til å jobbe med nye huder, laugets aksepterte derimot ikke at arbeidet ble videreformidlet til personer uten næringsrett. Det ble derfor bestemt at det for fremtiden skulle være forbudt for laugsmesterene og *udlægge forarbeid uden for sit huus* med mindre en annen laugsmester fikk oppdraget. Det ble bestemt at bøtene for å forbryte seg mot dette skulle være fire riksdaler første gang, det dobbelte andre gang og 16 riksdaler tredje gang. Mester Wering tilbød seg å betale to riksdaler til laugets fattigkasse og *dermed var samtlige Laugs Mæstere fornøiet*.¹¹⁸ Det ser ikke ut til at laugets gikk inn for å straffeforfølge soldaten eller fuskeren Knud Kiildsen.

19-november 1770 truet laugets en tidligere skomaker som hadde forandret sitt borgerskap til høker, men likevel fortsatte å virke som skomaker. Skulle han unngå jagning, måtte han endre sitt borgerskap tilbake til skomaker.

I anledning af Severin Krøger blev af Lauget foreslaaet at hand uden at benytte sig av sit borgerskap som høker, endnu Driver den profesion som hand før har haft som Skomager og blev i den henseende af Lauget med Bissiderens samtykke besluted at Severin Krøger om hand vil hvere frie for jagning maae melde sig for magistraten eller laugets for at faae Rettigheder til at drive den proffesion som hand engang har forladt,¹¹⁹

Det er altså et begrenset antall saker i amtsprotokollen som direkte omhandler fusk, noe som langt i fra indikerer at Christiania skomakerlaug ikke tok dette problemet alvorlig. I januar 1772 publiserte daværende oldermann for skomakerlauget i Christiania en bekjentgjørelse i *Nordske Intelligens-Sedler*.

Omendskiødnt de kongelige allernaadigste Articlerne for Skoemager=Lauget her i Byen forbyder at ingen maa omløbe paa Gaderne eller huusene at faldbyde Skoemager=Arbeide; Saa erfares der dog Tiid efter anden, at saadant skeer ej alleene ved endeel af Laugs=Mesterne, men endog af Soldater og andre uberettigede personer, da de for en ringe priis kand sælge arbeidet, saasom der almindelig er skjet, hvorved publicum liider skade, og de retsindige amts=Mæstere, der forfædiger godt arbeide, til stoer Fornærmelse; Da nu samme er stridende saavel mod forbemelte Laugs=Articler som denne Byes privilegier, saa er det jeg, som nu værende Oldermann for Skoemager=Lauget, herved vil have alle og enhver, det være sig enten Amts=Mæstere eller andre, saavel her i Byen som paa Landet og omliggende smaae Stæder, advaret; det de ikke meere befatter sig med slik udsælgning, thi foruden at de bliver underkastet Politiets Tiltale ifald de

¹¹⁸ SAO: Christiania skomakerlaugs amtsprotokoll. Dato. 26.08 1782, s 122-123.

¹¹⁹ SAO: Christiania skomakerlaugs amtsprotokoll. Dato.19.11 1770, s 95.

antræffes, saa loves en Douceur af 1 Rixdaler for hvert par Skoe eller Støvler til den, som bevisselig kand gjøre, hvem saadant arbeide frembyder.
Ellers bliver De herrer Regiments=Officierer paa landet, som maatte behøve Skoemager Arbeide til Regimentene, ærbødigst anmodet: det De ville behage at adressere sig til mig, da jeg forsikrere, at Lauget skal behandle Dem med forsvarlig og godt arbeide, efter hans Majestæts villie og Befaling. Christiania den 1C.December 1771 Lars Grønner¹²⁰

Gjennomgangen av amtsprotokollen viser at på tross av fuskersaker i liten grad ble tatt opp på laugssamlingene i skomakerlauget. Det er allikevel mye som indikerer at var dette et stort og viktig problem for skomakerlauget. Ikke minst oldermann Lars Grønners bekjentgjørelse fra 1771. Med bakgrunn i dette er det god grunn til å anta at den offisielle jakten på fuskere ble overlatt til politiet i samarbeid med laugene på jagningsforetninger. Med tanke på den relativt lave andelen av fuskere i skomakerfaget som kom frem i forrige kapittel kan man spekulere i om det ikke forekom en del uoffisiell håndhevelse av laugenes monopol også i siste halvdel av 1700-tallet - slik det gjorde før 1681 - eller om det faktisk var slik at laugene kun benyttet seg av jagningsforretninger i samarbeid med politi og myndigheter.

¹²⁰ *Nordske Intelligens-Sedler* 01.01 1772 s 3.

Kapittel 4: En undersøkelse av de sosioøkonomiske forholdene i Christiania på 1700-tallet

Som nevnt innledningsvis deler Finn Einar Eliassen de sosioøkonomiske klassene i 1700-tallets bysamfunn inn i tre grupper. En liten og styrtrik elite bestående av kjøpmenn og embetsmannsfamilier. En større middelklasse bestående av småkjøpmenn, skipperer, velstående håndverkere, lavere embetsmenn og offiserer. Den absolutt største gruppen – mellom 60 og 75 % av befolkningen i norske byer – klassifiserer han som underklasse. Dette var en meget stor gruppe mennesker som besto av blant annet vertshusmenn, kirketjenere, lavere offentlige funksjonærer, de fleste håndverkere, soldater, tjenestefolk, løsgjengere og kronisk fattige som levde på almisser.¹²¹ Det kan være nyttig å skille innad i denne gruppen mellom løsgjengere, kronisk fattige og resten. Betlere og almisselemmer hadde en langt lavere status i samtiden enn eksempelvis håndverkere, soldater, tjenestefolk, vertshusmenn, lavere offentlige tjenestemenn og kirketjenere, på tross av at også deres levestandard fremstår som kummerlig sett fra vår tid. Mens 20 prosent av befolkningen i Danmark bodde i byer rundt år 1700, var det tilsvarende tallet for Norge mellom syv og åtte prosent.¹²² Bybefolkningen utgjorde med andre ord en liten andel av befolkningen som helhet på denne tiden.

Elisassens overslag er et gjennomsnitt for alle byene i landet, var den sosioøkonomiske situasjonen i Christiania med forsteder i samsvar med dette? En nøyaktig oversikt ville påkrevd en grundig studie av skattemantall for å skille mellom rike kjøpmenn og små kjøpmenn, høyere embetsstand og lavere embetsstand, velstående skipperer og mindre bemidlede skipperer, velstående håndverkere og det store flertallet av håndverkere. Det blir derfor for omfattende å gjøre dette i denne oppgaven, men noe informasjon om dette er lettere tilgjengelig. Historiker Knut Sprauten har på bakgrunn av folketellingen fra 1801 laget en oversikt over hvordan befolkningen i Christiania fordeler seg innenfor de forskjellige næringsgruppene. Denne gir ikke noe bilde av hvordan sosial og økonomisk status fordeler seg innad i kategoriene, men det gir en generell pekepinn på hvordan den sosiale strukturen i Christiania var på denne tiden. Tjenestefolk og underordende arbeidsfolk utgjorde omtrent 33 prosent av befolkningen, embetsmenn og militære utgjorde omtrent en 20 prosent. Det samme

¹²¹ Eliassen m.fl (2006) s 220-221.

¹²² Dyrvik m.fl (1979) s 80.

gjorde håndverkere og fabrikanter med svenner og drenger. Kjøpmenn, småhandlere og vertshusholdere utgjorde omtrent 14 prosent. Fattige utgjorde omtrent seks prosent av befolkningen, mens sjøfolk og fiskere utgjorde omtrent fem prosent av befolkningen.¹²³

Et grunnleggende metodisk problem i forhold til å studere de lavere økonomiske sjikt på 1700-tallet er at det kun var de med borgerskap som betalte ordinære skatter og dermed ble oppført i det ordinære skattemanntallet. Man finner også dokumentasjon vedrørende de som av forskjellige årsaker havnet på tukthus, slaveri, på dårehuset eller andre sosiale institusjoner. Når det gjelde det store mellomsjiktet av by- og forstadsboere som verken var borgere eller almisselemmer er kildematerialet langt tynnere. Riktignok var det mange av borgerne som selv tilhørte de lavere økonomiske sjikt, som høkere og de fleste håndverkere. Ekstraskattemanntallet fra 1714 representerer et unntak fra denne regelen. Magistraten i Christiania ble beordret av sentralmyndighetene til å utarbeide et ekstraordinært skattemantall for Christiania med forsteder.

For indewerende aar 1714 skal effter Jndkomne allernaadigste Copial ordre af 24 Februarj 1714 til een Krigsstyrs udredelse forfatted rigtig Mandtal, over alle Byens Jndwaanere og werdslige i Kiöbstederne, være sig deres Kongelig Majestets Ministrj og betiente, Civil eller Militaire, eller Borgere og Jndwaanere, jngen undtagne, med derhos forklaring, om een hvers bestilling, Handtering, Næring eller brug¹²⁴

Formålet med dette var å beregne skattegrunnet i byen i forhold til en ekstraskatt som var nødvendig for å finansiere kongemaktens utgifter til den store nordiske krig (1700 – 1721).¹²⁵ Dermed er samtlige husstander registrert, i motsetning til de ordinære skattemanntallene der det kun er skatteborgerne som er oppført. Det meste av dette materialet er tapt, men ett av dokumentene er bevart for ettertiden. Disse dokumentene omfatter hele Vaterland, i tillegg til noen husstander på Hovedtangen, Grønland og Gamlebyen. Mantallet ble utført mellom 21. og 28. mars 1714 og ligger i transkribert form på Digitalarkivet.¹²⁶

Den utlignede ekstraskatten gir et tydelig bilde på skillene mellom kvartalene inne i selve byen og forstedene. Mens den gjennomsnittelige ekstraskatten i kvartalene lå på 22,8 riksdaler pr husstand var den nede i 2,9 riksdaler pr husstand på Vaterland og 2,1 riksdaler pr husstand i Grensen og Pipervika.¹²⁷ Jeg kommer kun til å forholde meg til Vaterland da dette utgjør mesteparten av mantallet og kan være med på å gi et bilde av hvordan forholdene var i en av Christianias fattige forsteder tidlig på 1700-tallet.

¹²³ Sprauten (1992) s 366.

¹²⁴ <http://digitalarkivet.no/da/mt03011714vaterland.htm>.

¹²⁵ Digitalarkivet (<http://digitalarkivet.no/da/mt03011714vaterland.htm>).

¹²⁶ <http://digitalarkivet.no/da/mt03011714vaterland.htm>.

¹²⁷ Sprauten (1992) s 221.

Sosioøkonomiske forhold på Vaterland 1714

Vaterland var en fattig Christiania-forstad, et tidlig-proletært strøk man kan anse som en forløper til den østkanten som skulle vokse frem langs Akerselva under industrialiseringen ett århundre senere. Bebyggelsen bestod for det meste av hytter og hus bygget i tre.

Beskrivelsene av noen av disse husene vitner om at mange levde under særdeles kummerlige kår. Eksempeler på dette er beskrivelsene av den tidligere soldaten Hans Gundersens hus *som mand fast maa krybbe ind udj, og staar paa stötter*¹²⁸ og huset til Lars Michelsen med kone som *er gandsche opraadnet*.¹²⁹ Stort bedre sto det ikke til med byens Tambur Friderich Torstensen som bodde i et *gammelt nedraadnet Huus* hvor han til alt overmål også bedrev fusk i bakerhåndverket.¹³⁰

Tabell 1: Husholdningenes næringsvei på Vaterland 1714

Næringsvei	Antall (prosent)
Håndverk	56 (15,6)
Småsalg	30 (8,8)
Pensjonister	29 (8,5)
Handel	25 (7,3)
Tjenesteyting	24 (7)
Arbeider	24 (7)
Sjømann	11 (3,2)
Tidligere militær	6 (1,8)
Totalt en næringsvei	205 (60)
Husholdninger med mer enn en næringsvei	
Soldat+ andre tilleggsnæringer	20 (5,8)
Tjenesteyting og salg	13 (3,8)
Håndverk med tilleggsnærings	12 (3,5)
Fiske og skyss	10 (2,9)
Tjenesteyting og arbeide	10 (2,9)
Sjømann + tilleggsnæringer	9 (2,6)
Fiske og ro + tilleggsnæringer	8 (2,3)
Soldat og håndverker	5 (1,5)
Arbeider øl/brennevin salg	5 (1,5)
Arbeide/Tjenesteyting/småsalg	4 (1,2)
Arbeide og salg	2 (0,6)
Totalt flere næringsveier	137 (40)
Totalt	342 (100)

¹²⁸ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 118

¹²⁹ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 230

¹³⁰ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 41

En typisk familiehusholdning på Vaterland i 1714 kan eksemplifiseres ved Otter Ringius med kone og muligens barn. Mannen var en dimmitert underoffiser som nå levde av å lappe sko, mens hans kone brant brennevin som hun solgte videre.¹³¹ Det var i det hele tatt nokså utbredt med hjemmebrenning og produksjon av øl som biinntekt til husholdet, hele 21.5 % av husholdningene på Vaterland drev med produksjon av øl og/eller brennevin i 1714. Det kan virke som om det i stor grad ble produsert til eget bruk, mens overskuddet ble solgt videre. Det var også noen få husholdninger som hadde produksjon av øl og brennevin som hovednæringsvei. Anders Arkejmejsters enke Kirsten *ernærer sig med öll og norsk brendewin i Huuset, at selge, hun med börnene ejer det ringe Huus de beboer, men nu er hendes næring ringe, frem for forrige tiider.*¹³² Hvorvidt hennes næring faktisk var så *ringe* som hun selv fremhever vites ikke, da man må anta det var et poeng å fremstå så lite bemidlet som mulig overfor magistratens skatteutsendinger.

Det var hovedsakelig tre faktorer som var avgjørende for grunnleggingen og utviklingen av byer. Disse tre faktorene var rollen som handelsknutepunkt, geistlig eller verdslig administrasjonssenter og militær funksjon som festningsby eller flåtestasjon. Christiania hadde alle disse funksjonene allerede på 1500-tallet og beholdt også disse på tross av mange omveltninger i de påfølgende århundrer som reformasjonen og svenskenes ødeleggelse av gamle Oslo.

Det samme var tilfellet på Vaterland, der 17,4 prosent av innbyggerne var i hæren, artilleriet eller marinen. Skulle man tatt med de som var tidligere soldater eller matroser ville tallet vært betraktelig høyere. De militære er såpass behørig belyst i andre deler av oppgaven at jeg heller ser nærmere på de andre næringsgruppene på Vaterland.

Som det går frem av tabellen utgjorde ”arbeidere” 14.4 prosent av innbyggerne på Vaterland. Begrepet ”arbeider” i sammenheng med dette skattemanntallet fra 1714 er i en før-industriell kontekst og betyr ikke nødvendigvis det samme som det gjør i dag. Forskjellen er nødvendigvis heller ikke enorm, da mange av de som ble betegnet som ”arbeidsmann” var sysselsatt i virksomheter som var av tidlig-industriell art. Eksempler på dette er Carl Olsen som *arbeider paa Tobachs Manufacturet i byen*¹³³ og Elias Hansen som jobber med å *kalefagtere paa Skibe.*¹³⁴ De var altså sysselsatt på tobakkspinneriet og i forhold til

¹³¹ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 197.

¹³² Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 28.

¹³³ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 99.

¹³⁴ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 184 .

skipsbygging, noe som var betydelige arbeidsplasser i datidens Christiania. Det var allikevel bordtomtene som sysselsatte flest arbeidsfolk. Her jobbet blant andre Klemmed Knudsen som *undertiiden stabler bord og undertiiden skier paa Madame Glads Saug*.¹³⁵ De fleste bordtomtarbeidere måtte ty til flere inntekter for å fø familien, som bordstabler Ole Biørnsen som *ernærer sig med at stable bord, for Seigr. Mogens Larsen, roer og undertiiden med 1 baad*.¹³⁶ Flertallet av de som klassifiseres som arbeidere i dette manntallet er uspesifiserte arbeidere. Mest sannsynlig innebar det at de tok arbeid der muligheten bød seg, enten som sesong eller dagarbeidere. Det var også en del av befolkningen arbeidet som hjelpemenn til håndverkerne, som f.eks Mathias Paulsen Træne som *ernærer sig med flickerje af Muurarbejde*.¹³⁷

Sjøfart og fiske var en betydelig næring blant Vaterlands innbyggere. Blant disse var skipperne Hans Rasch, som *fører Seigr. Peder Pedersen Möllers skib (..)og er icke meget bemidlet*¹³⁸ og Cornelius Pedersen som *fører Biscopindens Skib(..)og er icke stort bemidlet*.¹³⁹ På tross av at begge disse to eksemplene er oppført som ikke spesielt godt bemidlede tilhørte skipperne en gruppe som sto langt høyere i status enn det store flertallet av de 14.4 prosentene av Vaterlands husstander som var involvert i sjøfart eller fiske. Det var enkelte sivile sjøfolk som Amund Gullicksen som *”nærer sig nu at seigle, og er med een af Christiania Spaniefahrer”*,¹⁴⁰ men det var allikevel få av Vaterlands innbyggere som var involvert i sivil sjøfart. Det var til sammen to skipper og 14 sivile sjømenn. Derimot var 33 husholdninger oppført med betegnelser som *fisker med en krog og roer med en baad* som hoved-eller binæring. Jeg tar utgangspunkt i at alle disse betegnelse innebærer lokalt fiske og transport i indre Oslofjord. Dette var nok en geskjeft for de som befant seg et stykke ned på rangstigen, eller ikke lenger kunne være i fullt arbeid. Dette gjaldt blant annet Anders Asbiørnsen som var en *Gammel Siøemand og mist dend ene Fod, i steden har træfod, ejer Huuset selv, nærer sig at fiske, og roe med een baad*.¹⁴¹ og Jørgen Gynter som var en *gammel aftacket Soldat, boer i Leje Huuser, roer med een baad om Sommeren, og er een fattig Mand*.¹⁴²

¹³⁵ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 209.

¹³⁶ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 262.

¹³⁷ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 327.

¹³⁸ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 61.

¹³⁹ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 66.

¹⁴⁰ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 286.

¹⁴¹ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 55.

¹⁴² Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 140.

Tabell 2: Type handelsvirksomhet på Vaterland (Selger gods på landet, Landkremmer/handler, småhandel, selger for laugene, handelsmann, høker, kjøpmann, bokselger)¹⁴³

Handelsvirksomhet	Antall
Selger gods på landet	19
Landskremmer/handler	5
Småhandel	5
Selger for laugene	3
Handelsmann	2
Høker	2
Kjøpmann	1
Bokselger	1

Blant de som var involvert i handelsvirksomhet på Vaterland var det kun en kjøpmann og to handelsmenn. Det var i tillegg seks landkremmere, to høkere og en bokselger. De var alle borgere. Spennet innen denne gruppen privilegerte var stort. Fra handelsmann Peder Pedersen Aaras som *Bruger som een borger handling, bestaaende af Salt, som hand tager af borgerskabet, og de store negotianter i byen*¹⁴⁴ til Anders Feldbereders enke som hadde fått lov til å drive et *ringe Höckerie som hende af borgerskabet bliver Crediteret*¹⁴⁵ Den aller største gruppen var oppført med *reiser på landet med gods*, noe som var en geskjeft man kunne ernære seg av uten noen form for særprivilegier, frem til byprivilegiene senere forbød landprang.¹⁴⁶ Det var 19 husholdninger som involvert i dette. Dette bar mer preg av å være en ekstranæring enn en hovednæring for de fleste. Håndlanger på Akershus Ole Johnsen *reißer undertiiden paa Landet med gods, hvormed hand föder sig Hustrue og börn, mens Johannes Pedersen - som reiser undertiiden paa Landet med gods, har og somme tiider en pot öll og it glaß norsk brendevin at selge*” - altså måtte ty til hjemmebrenning.

Blant offentlig ansatte på Vaterland var den største gruppen personer som var tilknyttet brannvakten, med 14 personer, fulgt av seks vektere og to tollbetjenter. Lønningen for brannvaktjeneste kan ikke ha vært nok til å leve av. De som gjorde tjeneste der kombinerte

¹⁴³ Digitalarkivet (<http://digitalarkivet.uib.no/da/mt03011714vaterland.htm>) 11.11.2011.

¹⁴⁴ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 49.

¹⁴⁵ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 176.

¹⁴⁶ Forordningen om land og forprang av 25.august 1741.

alltid dette med annen inntekt. Eksempelvis Ole Nielsen, *ved brandwagten, Huuß tömmermand og arbeider for daglön hos Mesterne*.¹⁴⁷ Vekterne var den største gruppen etter brannvakten. Det var enkelte vektere som kun livnærte seg gjennom vektertjensten, en av dem var *Arve wegter, ejer it lidet Huuß, bruger ingen borgerlig næring, allene hand med Raab og wagt betiener byen*.¹⁴⁸ Ellers hadde de andre vekterne bi-inntekter som f.eks salg av øl og tømmermannsarbeid.

Enkelte livnærte seg av lese og skriveyrker, som Rasmus Jørgen Sindsen som hadde *bord eller Saugdehler paa Grönland, under Regenskab*¹⁴⁹ og Niels Andersen som *holder Skole for börn, at lære og læse*.¹⁵⁰ Totalt var det tre regnskapsførere, to skrivere og tre lærere på Vaterland. Med andre ord en marginal gruppe.

På tross av at borgerne i utgangspunktet bodde i kvartalene, var det i 1714 allerede påbegynt en prosess der også borgere flyttet ut til forstedene. I skattemantallet er 15,9 prosent av husstandene på Vaterland registrert med et medlem med borgerrett, men dette betød så absolutt ikke at det var snakk om hovedsakelig velstående borgere. Tvert i mot blir de i dette skattemantallet ofte omtalt som fattige og *gemene*. En svært stor andel av borgerne var laugsorganiserte håndverkere. Et unntak i forhold til dette var handelsmannen Peder Pedersen Aaraas. Han drev med stor handel en gros med blant annet salt, sild, karve og tjære. Magistratens menn var svært nøyte med sin inspeksjon av denne borgerens eiendom for å få en oversikt over hans reelle skatteevne. Heldigvis for Peder Pedersen Aaraas kommer de frem til at han ikke var en så stor handelsmann som de antok ut i fra hans næringsprivilegier og han *siger at were skyldig til een og anden af Byens Jndwaanere over 300 rdr til hans gaards opbiugning, som kand giöres bevisligt*. Disse faktorene bidro nok til at han ble skattet mildere enn han ellers ville blitt.¹⁵¹

¹⁴⁷ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 337.

¹⁴⁸ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 18.

¹⁴⁹ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 35.

¹⁵⁰ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714nr 315.

¹⁵¹ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 49.

Tabell 3: Kvinners næringsveier på Vaterland 1714 (både enker og gifte)¹⁵²

Næringsvei	Gift: Antall (prosent)	Enke: Antall (prosent)	Totalt antall (Prosent)
Uten næring	26 (43)	20 (38)	46 (41)
Salg	17 (28)	13 (25)	30 (27)
Håndverk	8 (13)	15 (29)	23 (20)
Handel	6 (10)	3 (6)	9 (8)
Arbeiderske	4 (7)	1 (2)	5 (4)
Totalt	61 (54)	52 (46)	113

Denne tabellen er basert på de oppføringene der kvinner er spesifikt nevnt i skattemanntallet. I svært mange tilfeller vil man bare kunne anta at det er hustruer - og eventuelt barn - som står for en del av de binæringene som er ført for husholdet, uten at det nevnes spesielt. Allikevel er kvinner nevnt spesifikt i 113 av 342 husholdninger. Som man kan se av tabellen er den største enkeltkategorien kvinner uten egen næring, med totalt 41 prosent. Her bør man ta høyde for utvalgsproblematikk i forhold til om skatteutsendingene i større grad har funnet grunn til å oppføre at kvinnen faktisk ikke har noen næring, enn å føre opp spesifikt hvem som står for de forskjellige næringene i andre familiehushold. Derfor viser tallene i tabellen trolig minimumstall. Håndverksmestere som også selger øl/brennevin kan man anta er mann/kone næringer, uten at det kan påvises med sikkerhet i manntallet. Totalt er altså salg - i betydningen småsalg – den største gruppen etter de som de som ikke er registrert med egen næringsvei. Dette kunne typisk være salg av slakt - i de fleste tilfeller ulovlig - brød eller øl og brennevin. Det var også enkelte som solgte innmat for de som slaktet, en av disse var *Sahlig Nielß Jacobsen Soldats Encke, gammel skröbelig Qvinde, bruger ick Huußnæring, men selger indmader for de andre som slagter, ejer det ringe Huuß selv.*¹⁵³

Det var også forholdsvis vanlig å sy og vaske for andre. Som i Niels Hansen Nords hushold, hvor *qvinden bruger ingen næring, allene spinder paa een Rock*¹⁵⁴ eller Jens Stefensens kone som *bruger ingen Huusnæring, men nærer sig med at sye.*¹⁵⁵ Kombinasjonen man finner i Lars Abrahamsens hushold var heller ikke spesielt uvanlig *Larß Abrahamsen enroulleret baadsmand, Qvinden bruger ingen Huußnæring, men syer og wadsker for folck.*¹⁵⁶

¹⁵² Digitalarkivet (<http://digitalarkivet.uib.no/da/mt03011714vaterland.htm>) 11.11.2011 Ingen ugifte kvinner er registrert i manntallet.

¹⁵³ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 13.

¹⁵⁴ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 40.

¹⁵⁵ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 224.

¹⁵⁶ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 235.

Det er var ellers ingen hushold på Vaterland registrert med faste tjenestefolk, og bare åtte med drenger og svenner.

Håndverkere på Vaterland

Det var 32 personer som oppga å være håndverksmestere bosatt på Vaterland i dette skattemantallet. Det var fire skomakere, fire skoflikkere, tre feldberedere, tre garvere, tre vevere, to snekkere, to skreddere, to farvere, to hjulmakere, en grovsmed, en farver, en karduansbereder, en sporemaker, en glassmester, en snekkersvenn og en hattemaker. Flere av disse hadde svenner og drenger i husholdet.

Skomakermesterne som var bosatt på Vaterland var ikke spesielt godt bemidlede. Christofer Amundsen er en gammel mann med en syk kone og barn som har hjelp av en svenn i arbeidet. Han betegnes som en fattig mann av magistratens utsendte.¹⁵⁷ Tilstanden er ikke stort bedre hos Ole Larsen som er *Skoemager i Amptet, een gammel Mand, arbejder alleene, som er gandske lidet, brender undertiden brendevin, som de selger uden Huused. Verelserne hand ejer og beboer, er pantsatt, saa hos hannem er nogenn slet tilstand.*¹⁵⁸ Også de to andre mesterene - Ougen Rolfsen og Willum Johansen - betegnes begge som *ringe borgere*.¹⁵⁹

Garvere, feldberere og skomakere befinner seg på sett og vis innenfor samme domene. Skomakerne drev selv med garving av skinn til eget bruk, mens feldberederne brukte en annen teknikk for å gjøre samme jobben.¹⁶⁰ Selve garveringsprosessen førte med seg så mye stank og urenslighet at myndighetene gjerne ville samle all virksomheten på et sted.¹⁶¹ I Christiania ble det derfor en stor konsentrasjon av den slags virksomhet rundt Brugata på Vaterland.¹⁶² Om de tre feldberederne og tre garverne holdt til i Brugata rundt 1714 kommer ikke frem av manntallet. Den økonomiske situasjonen var ikke ensartet for Vaterlands garvere. Paul Caspus Reimand hadde både dreng og svenn, samt eiendommer både i og utenfor byen. Han hadde også en verdifull gård, som var verdisatt til 316 riksdaler i arv for hans barn.¹⁶³ Dette gjorde at Reimand tilhørte den økonomiske eliten på Vaterland. De to andre garverne – Jahn Valentin Fræk og Casper Caspersen – var begge unge og hadde ikke

¹⁵⁷ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 39.

¹⁵⁸ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 83.

¹⁵⁹ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 241 og 277.

¹⁶⁰ Ordnet.dk Feldbereder: *haandværker, der tilbereder skind uden anv. af bark;*

¹⁶¹ Grevenor (1936) s 130.

¹⁶² Sprauten (1992) s 189.

¹⁶³ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 268.

rukket å tjene seg opp noen formue. Det virker uansett som om garverne var en forholdsvis sterk økonomisk gruppe om man ser det relativt til levekårene på Vaterland i 1714.

Blant feldberederne var det også et visst sprik i den økonomiske situasjonen. Daniel Ritter hadde hjelp av både svenn og læredreng og fremholdes som bedre bemidlet enn Peder Olsen og Christofer Sommer som kun hadde en læredreng hver og fremheves å være *slette på midler for den profesjon*.¹⁶⁴ For de bedre bemidlede lagene av samfunnet ble det produsert en finere og dyrere type lær av bukke-og geiteskinn, kalt korduane.¹⁶⁵ Nicolaj Diderick var den eneste korduansberederen på Vaterland og var også betraktelig bedre økonomisk stilt enn de overnevnte garvere og feldberedere. Han hadde en *smuck belejlig Gaard* hvor hans barn hadde hele 600 riksdaler stående i arvepenger.¹⁶⁶

Heller ikke veverne på Vaterland ser ut til å ha vært en spesielt begunstiget gruppe. To av tre oppgis som fattige og om sistemann - Hogen Alfsen - er det vanskelig å trekke noen konklusjoner i den ene eller andre retning. Han *bruger wæfver Handtverk. Eier een liden Huuß og Gaard, haver undertiiden öl og norsk brendewin i Huuset at selge*.¹⁶⁷

De to skredderne Ole Eskildsen og Hans Mathisen fremstår heller ikke som spesielt godt bemidlede, selv om ingen av dem refereres til som fattige eller *ringe*. De holder begge en læredreng hver. Det fremheves allikevel at Hans Mathisen *stræber med Moderen sine smaa Södskende*, noe som viser at selv med en skreddermester i husholdningen hadde de mer enn nok med å få endene til å møtes. Det var i hvert fall dette de oppga til magistratens menn, noe de også ble trodd på.¹⁶⁸ ¹⁶⁹ Heller ikke de to snekkerne på Vaterland, Jørgen Hansen og Haagen Nielsen satt spesielt godt i det. Jørgen Hansen beskrives som *ej bemidlet*¹⁷⁰ og Haagen Nielsen arbeider *alleene uden Sven og Dreng, boer i lejehuser*.¹⁷¹ Noe som ikke indikerer noen spesielt velbemidlet tilværelse.

Det er i det hele tatt ingenting i dette skattemanntallet som indikerer at de laugsorganiserte håndverkerne utgjorde noen økonomisk elite. De var for det meste like fattige som de andre innbyggerne der, men hadde en fordel i laugenes næringsmonopol og sosiale tiltak som laugenes fattigstøtte.

¹⁶⁴ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 22,31 og 32.

¹⁶⁵ Ordnet.dk (<http://ordnet.dk/ods/ordbog?aselect=Korduan&query=Korduanbereder>).

¹⁶⁶ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 46.

¹⁶⁷ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 1, 15 og 139.

¹⁶⁸ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 27 og 166.

¹⁶⁹ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 27 og 166.

¹⁷⁰ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 151.

¹⁷¹ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 311.

Bevilling fra laugene

Frimesterordningen kom til dette året som en konsekvens av interne forhold i København, men det var neppe blitt innarbeidet av magistraten i Christiania og om de hadde rukket å utstede noen bevillinger kan det ikke ha vært snakk om mer enn noen ytterst få. Derimot finner man noen eksempler i dette manntallet på at laugene gir en begrenset næringsrett til enkeltpersoner utenfor laugene. For å være helt nøyaktig finner man tolv eksempler, noe som med tanke på at det er registrert 342 husholdninger på Vaterland må ansees som et lavt tall. Blant disse var Lars Ingvaldssens enke som var *bevilget af bager amptet at bage, hvor af hun ernærer sig, eier Huuset, men staar i pant, er en gammel Qvinde*.¹⁷²

Ytterligere fem personer i manntallet hadde fått innvilget en begrenset næringsrett av bakerlauget, men som man kan lese av omtalen til Torvand Arnesens enke, som er *af bager amptet tilladt at bage bröd og selge, hvoraf hun ernærer sig, ejer Huuset, mens derudj staar börnepenge, næringen er ringe*¹⁷³ var ikke dette nødvendigvis noen innbringende gjørelse. Ellers er det vever og skredderlaugene som ga begrenset næringsrett til enkelte. Blant annet borgeren Hans Pedersen som *nærer sig at flicke og vende een Kiol, som mesterne hannem tillader og undertiiden for dennem arbeider, fattig Mand og gemeen borger*¹⁷⁴ og Lisbeth Bastiansen som var *bevilget af wæfver amptet, at nære sig af at wæfve, og befant 2de opsatte Wæfver*.¹⁷⁵

Fuskere på Vaterland

Det er umulig å vite hvor mye fusk, forprang og omløpervirksomhet som ble bedrevet på Vaterland. Mørketallene er naturligvis umulige å verifisere. Det var enkelte som oppga til magistratens utsendinger at de drev med næringsvirksomhet i strid med byens politianordning, by og laugsprivilegier. Blant dem var Jens Christensens kone som *undertiiden med andre hendes Cammerater, kand kiöbe it stöcke slag, som de slagter og selger dog med stor frygt for Amptet, naar de der over kommer*.¹⁷⁶ Det kommer tydelig frem at slakterlaugets jagningsforretninger var en fryktet affære. Blant de som fryktet laugene var Peder Riiss enke som *undertiiden har it stöcke slag at slagte, og selge, men for frögt af*

¹⁷² Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 68.

¹⁷³ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 70.

¹⁷⁴ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 295.

¹⁷⁵ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 11.

¹⁷⁶ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 29.

*Slagter amptet ej dristig dermed tör omgaae*¹⁷⁷ og Lars Reiersens enke som *bruger undertiden at slagte, dog med frögt for slagter amptet.*¹⁷⁸ Den tidligere soldaten Christen Olsen *slagter undertiiden noget lidet og hemmelig selger for amptet* for å spe på inntekten som bryggesjauer.¹⁷⁹

Også Niels Olsen - *tient for Kudsk, bruger ej nogen Huußnæring, uden at undertiden slagte noget, dog hemmeligt for Slagter amptet, de ringe Huuser hand ejer og beboer, er fast meere udsat, end de ere værd, fattig Mand*¹⁸⁰ – gikk de laugsorganiserte slakterne i næringen.

Det var ikke bare slakterne som møtte ureglementert konkurranse. Fredrik Thorstensen var byen tambur, men dette var tydeligvis ikke en spesielt inntektsbringende næringsvei. Han måtte spe på med både bordkjøring på vinteren, ølbrygging og *at bage it pund grofft bröd at selge, som hand hemmelig for Bager amptet fortröster sig til.*¹⁸¹ Også skredderne møtte tvilsom konkurranse fra gewaldiger Anders Siverson., som innrømmet og *flicke eller furske af Skrederiet.*¹⁸² Når det gjelder de som oppga fusk som en næringsvei kan man se at det dreier seg om enker som *Sahlig Peder Riif Consumptions betienters Enke, ejer det lille Huuß hun i boer, men er pantsatt* og *Sahlig Larß Reiersens Encke boer i Lejeverelser, manden Soldat og döde i Kongens tjeneste.* Man finner også kvinner med en skrøpelig mann som må forsørges. Som Jens Christensens kone - som fusker i slakterfaget - *har og undertiiden smör at selge, hvor med hun föder sig og hendes gamle Mand.*¹⁸³ I tillegg var fusker Christen Olsen *gammel aftacket Soldat* og fuskeren Niels Olsen omtales som en *fattig Mand*. Soldaten Anders Siverson befant seg i kraft av sitt yrke i en juridisk gråsoner hvor de militæres rettigheter krysset borgernes rettigheter. Tambour Friderich Torstensen med sitt gamle nedrånede hus var åpenbart heller ikke noen økonomisk vinner.

Disse innrømmelsene fra enkelte i manntallet gir ikke noe grunnlag for å trekke noen slutninger om det totale antallet fuskere på Vaterland eller deres sosioøkonomiske situasjon. Det er allikevel mulig å trekke den konklusjonen at fuskerne var fattige, men ikke i en vesentlig annerledes økonomisk situasjon enn det store flertall av Vaterlandsboere. I forhold til problemstillingen ”hvem var fuskerne?” er utvalget i dette manntallet som innrømmer fusk

¹⁷⁷ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 108.

¹⁷⁸ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 111.

¹⁷⁹ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 114.

¹⁸⁰ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 130.

¹⁸¹ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 41.

¹⁸² Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 2.

¹⁸³ Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714 nr 29.

for lite og antageligvis for tilfeldig til å si noe sikkert om hvem de var. Undersøkelsen sannsynliggjør derimot at levekårene i Christianias forsteder ga grobunn for brudd på laugenes særprivilegier. Man ser også av dette manntallet at de laugsorganiserte håndverkerne ikke utgjorde noen økonomisk elite. De var for det meste også fattige, men var sikret en inntekt gjennom laugets monopol på deres respektive håndverk og hadde laugenes sosiale sikkerhetsnett i bakhånd i en tid med minimal fattigomsorg.

Kapittel 5: Rettspraksis

Laugsvesenet i Christiania er tidligere studert nøye i to hovedfagsoppgaver i historie ved Universitetet i Oslo. Dette er Hilde Sandviks ”Umyndige” *kvinner i handel og håndverk: kvinner i bynæringer i siste halvdel av 1700-tallet* og Mads Ramstads *Soldat og håndverker: spenninger mellom militære og sivile næringsrettigheter i garnisonsbyene på 1700-tallet*. De fokuserer da - som det går frem av titlene – henholdsvis på kvinnenens rolle og de militæres spesielle næringsretter. Undersøkelsen i denne masteroppgaven vil være av en generell karakter i forhold til kjønn og sivile/militære. For å gi et bilde av fuskersakenes relative omfang når det kommer til næringsbrudd vil jeg se på alle slike saker i forhørsprotokollene og kvantifisere de etter kategorier. Når det kommer til dommene i politiretten vil jeg kun forholde meg til de sakene jeg definerer som fusk i håndverksfag og nært beslektede saker, som salg av produkter som normalt omsettes av håndverkerne selv. Resultatene vil jeg sammenligne med de generelle tendensene jeg har trukket ut fra de to tidligere omtalte hovedfagsoppgavene, som først og fremst forteller mye om den generelle tendensen til at frifinnelsesprosenten øker signifikant mot slutten av 1700-tallet, noe som også gjelder bruken av advarsler fremfor bøteleggelse.

Tendens ”Umyndige kvinner i handel og håndverk”

Hilde Sandvik har sammenlignet nærings saker i politiretten ved å se på tre-års perioder med henholdsvis femten, tre, åtte og åtte års mellomrom. I forhold til antallet nærings saker ser man av tabellen at det er færrest saker i perioden 1750-52, mens de andre treårsperiodene er forholdsvis jevne med mellom 30 og 35 saker. Perioden 1770-72 skiller seg ut med hele 100 nærings saker. De store forskjellene kan forklares gjennom de forskjellige politimestrenes embetsutøvelse, da spesielt i forhold til perioden 1770-72. Fra 1768 til 1778 hadde Christiania en krevende politimester ved navn Jørgen Andreas Fyhn - såpass krevende at han ble refset i to reskript - 4.1770 og 31.8.1770 - og tvunget til å gi småhandlerne på Grønland tilbake bøkene han hadde krevd fra dem.¹⁸⁴ Fyhn møtte også mye motstand fra rettsvesenets side i 1772. Fra april til oktober var det hele 22 frifinnelser, mens bare fem bøter ble opprettholdt. Totalt var frifinnelsesprosenten på hele 59 prosent dette året. Han gikk også på tap i

¹⁸⁴ Sandvik (1992) s 73-74.

overhoffsretten når han anket frifinnelsene.¹⁸⁵ Denne tendens holdt seg ikke og kan like gjerne ha vært en reaksjon på Fyhns nidkjærlige embetsgjerning enn noen økt sympati for næringsfrihetlige idealer. Dette blir spekulasjoner, mens rettspraksisen i tiden etter viser at det man må frem til 1790-tallet for å finne en lignende frifinnelsesgrad.

Som man kan se av Tabell 4 er det store variasjoner i frifinnelsesprosenten i nærings saker mellom periodene og dette følger nærmest en lineær kurve, kun med unntak av en nedgang i frifinnelsesprosenten mellom 1750-52 til 1765-67 fra 29 % til 10 %. Mellom 1765-67 til 1790-92 er det altså en betegnende og signifikant oppgang i prosentvise frifinnelser fra 10 % til hele 63 %.

Tabell 4: Nærings saker og frifinnelsesprosent i politiretten¹⁸⁶

Periode	Nærings saker	Frifinnelser
1750-52	21	6 (29 %)
1765-67	31	3 (10 %)
1770-72	100	39 (39 %)
1780-82	30	16 (53 %)
1790-92	35	22 (63 %)
Totalt	217	86 (40 %)

Tendens ”Soldat og håndverker”

Det var 30 næringskonflikter mellom håndverksmestere og provisorerne som kom opp for retten i perioden 1749 – 1801. 27 av disse gikk i garnisonsretten. Tre av sakene var gjeldssaker, ti (37 %) ble innstevnet i 1750 årene, åtte (30 %) i 1770-årene, seks (22 %) i 1780-årene og tre (11 %) i 1790 årene. Fra 1760 til 1770 fikk provisorerne lov til å jobbe for sivile, derfor er det ingen saker fra denne perioden.¹⁸⁷

I Christiania var det syv rettssaker i årene 1756-59 som gikk på provisorernes rett til å arbeide for sivile. To av sakene gikk for garnisonsretten, fem for politiretten.¹⁸⁸ Det var laugene som anmodet om politiundersøkelser hos provisorerne og det var laugene som tok sakene videre til retten. Felles for alle de syv stevningene var at provisorerne ble stevnet for ”å ha jobbet for alle og enhver av byens inndvånere og borgerskap”. Laugene argumenterte gjennomgående med at provisorerne hadde gått utover sine rettigheter og at dermed var å betrakte som

¹⁸⁵ Sandvik (1992) s 84.

¹⁸⁶ Sandvik (1992) s 83.

¹⁸⁷ Ramstad(1996) s 145.

¹⁸⁸ Ramstad(1996) s 146.

fuskere.¹⁸⁹ Provisorene mente derimot at de hadde rett til å arbeide for alle etter de friheter forordningen om provisorertjeneste ga dem. De argumenterte også for at de alltid hadde jobbet for både militære og sivile fordi ingen hadde informert dem om at deres næringsrett kun gjaldt i forhold til andre militære.¹⁹⁰

Det var en tydelig forskjell i hvordan politiretten (som representerte borgerskapet) og garnisonsretten (som representerte de militære) dømte i næringssaker. Politiretten dømte provisorene - og uttalte at hvis alle skulle få arbeide for alle - ville provisorene i lengden ruinere laugene og sette byen i største forlegenhet. I samtlige saker som gikk for politiretten ble provisorene dømt til å betale mellom fire og åtte riksdaler til politikassen.¹⁹¹

I begge sakene som gikk for garnisonsretten i denne perioden ble det holdt forhør og begge sakene endte med forlik.¹⁹² Sakene i garnisonsretten bar preg av at henholdsvis laugene og militæret som organisasjoner talte sin sak og garnisonsretten jobbet aktivt for at sakene skulle ende med forlik og ikke med dom.¹⁹³ Kort oppsummert kan man si at mens politiretten dømte provisorene etter laugsartiklene som kom som en følge av Forordningen av 16. desember 1681 og forordningen av 20. mars 1739, inngikk garnisonsretten forlik.¹⁹⁴ Utover 1780-tallet er det en tendens at det i sakene mot provisorene blir gitt advarsler for ulovlig håndverksarbeid eller handel før det tas ut tiltale. Dette kan anses som et tegn på at laugenes posisjon ble svekket.¹⁹⁵

Undersøkelse av politikammerretten og politiretten i Christiania 1776-1780 og 1790-1794

Som nevnt i kapittel to hadde politimesteren domsrett i politikammerretten i saker med bøtesatser opp til to riksdaler. Saker med bøtesatser på mellom to og fire riksdaler ble sendt videre til politiretten. Jeg har gjort en undersøkelse av politikammerretten og politiretten i Christiania for å besvare tre problemstillinger. For det første ønsker jeg å finne ut helt konkret hvem som var fuskene og hva slags kategori de tilhørte. For det andre for å se om tendensen fra Sandvik og Ramstad i forhold til økt bruk av frifinnelser og advarsler også kan spores i et større og mer generelt materiale. For det tredje for å se om argumentasjonen til politiretten endrer seg i favør av ideene næringsfrihet fra perioden 1777-1781 til perioden 1790-1794. Jeg

¹⁸⁹ Ramstad(1996) s 147-148.

¹⁹⁰ Ramstad(1996) s 149.

¹⁹¹ Ramstad(1996) s 150.

¹⁹² Ramstad(1996) s 152.

¹⁹³ Ramstad(1996) s 176.

¹⁹⁴ Ramstad(1996) s 158.

¹⁹⁵ Ramstad(1996) s 173.

har vært så heldig å få bruke Hanne Østhus sitt bakgrunnsmateriale fra politikammeretten. Dette har jeg benyttet dette til å gi et bilde av næringssaker generelt og i hvor stor grad saker ble sendt videre fra politikammeretten til politiretten, hvor mange som ble henlagt og hvor mange som ble løst i minnelighet for å gi en bedre dybdeforståelse av rettspraksis før neste rettsinstans. Politikammerettens protokoller løper fra henholdsvis september 1776 og juli 1790. Undersøkelsen går fire år frem i tid fra dette tidspunktet. For ikke å gjøre tabellene for kompliserte refereres periodene videre i undersøkelsen til som 1776 til 1780 og 1790 til 1794. Når det gjelder politirettens forhandlingsprotokoller har jeg lest igjennom samtlige dommer for å se om saken faller inn under kategorien fusk i håndverksfag. Jeg har da kun forholdt meg til selve dommen og argumentasjonen i dommen, da resten av saksgangen var svært omstendelig og det kom frem lite informasjon i de sakene jeg kontrollerte som ikke også kom frem i dommen. Jeg har deretter kategorisert de dømte etter kategoriene militære, kvinner eller andre. Jeg har sett på andre perioder enn Sandvik og Ramstad.

Politikammeretten 1776-1780

Tabell 5: Næringssaker i politikammeretten 1776-1780¹⁹⁶ (Håndverksrelatert, salgsrelatert, annet)

Sakstype	Antall/prosent
Håndverksrelatert	30 (47 %)
Salgsrelatert	30 (47 %)
Annet	4 (6 %)

Tabell 6: Utfall av sakene i politikammeretten 1777-1781¹⁹⁷ (Sendt til politiretten, forlik, advarsel, ukjent utfall)

Antall saker	Til politiretten	Forlik/hevet	Advarsel	Ukjent
64	30	24	3	7

I perioden 1776 til 1780 var det totalt 64 saker som omhandlet brudd på privilegiepolitikken og laugsmonopolet i Christiania politis forhørsprotokoller. Av disse sakene var 30 hovedsakelig relatert til håndverk, mens 30 var hovedsakelig relatert til handel. Fire saker omhandlet andre ting, hovedsakelig vognmannslauget og en klage fra byens tambur over at soldater hadde spilt på gaten og dermed forbrutt seg mot hans privilegium.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Fra september 1776 til september 1781.

¹⁹⁷ Fra september 1776 til september 1781.

¹⁹⁸ SAO: Christiania politikammer, forhørsprotokoll I, Dato 16.02.1778 –s. 219; fortsetter 10.04 –s. 289; 24.04 –s. 289; 22.05.- s. 317-318.

Forhørene ble avholdt på politikammeret eller politikammeretten, som kunne skrive bøter opp til to riksdaler.¹⁹⁹ Andre utfall kunne være at sakene ble sendt videre til politiretten, at man oppnådde forlik eller – en sjelden gang i blant - at det ble gitt en advarsel.

Salg og handelsrelaterte saker

Tabell 7: Salg og handelsrelaterte saker politikammeretten 1776-1780 (Sendt til politiretten, forlik, advarsel, ukjent utfall)

Antall saker	Politiretten	Forlik/hevet	Advarsel	Ukjent
30	16	9	2	3

For saker som omhandlet ulovlig handel gikk 16 saker (53 %) videre til politiretten, mens åtte saker (27 %) endte med forlik. Det ble gitt to advarsler på forhørsnivå.

En sakskategori som faller utenfor hovedproblemstillingen, men som er interessant i forhold til å forstå næringslivet i Christiania på 1700-tallet, er hvordan også de mer bemidlede samfunnslagene var involvert i ulovlig salg. I 1780 ble en kvinne påtruffet med en pose kram hun skulle selge på vegne av kjøpmennene Fabritiuz og Andersen. Dette ble avslørt av konsumsjonsbetjent Ole Hansen Stang og resultatet ble at både kvinnen og de to kjøpmennene måtte møte i politiretten.²⁰⁰ Også skomakermester Lars Yttrop måtte i 1777 møte i politiretten på grunnlag av at hans dreng hadde løpt rundt og solgt støvler mot laugets artikler, mens drengen gikk fri for straffeansvar.²⁰¹ Det var med andre ord ikke alltid slik at det var de som sto høyest i hierarkiet som anmeldte de som befant seg på et lavere nivå. Kjøpmenn som la seg bort i høkernes privilegier kunne også risikere anmeldelse, noe som skjedde med blant andre kjøpmann Søren Røhr i 1776. I tillegg til å ha solgt slette varer solgte han dem også i porsjoner som var regnet for høkerhandel og måtte møte i politiretten for dette bruddet på privilegelovgivningen.²⁰²

I forhørsprotokollene for årene 1776-1780 finner jeg åtte saker som omhandler omløp med varer. I flere av sakene var det fiskerkoner som ble innkalt til avhør. Det var klare regler for hvor, når og til hvem det var lov å selge fisk. Fiskerkonen Ingeborg Jensdatter ble i 1776 tatt inn til forhør for å ha solgt fersk fisk til forhandlere,²⁰³ mens fiskerkonen Marthe

¹⁹⁹ Sandvik (1992) s 52.

²⁰⁰ SAO : Christiania politikammer, Forhørsprotokoll I, Dato 31.07.1780 –s. 43-45; fortsetter 07.08 –s.48-49; 14.8 –s.49, 15.08 –s. 31.7.1780 –s. 43-45; fortsetter 07.08 –s.48-49; 14.08 –s.49, 15.08, s. 49.

²⁰¹ SAO: Christiania politikammer, forhørsprotokoll I, Dato, 15.07.1777, s 172-173 NB saken er ikke å finne i politirettens forhandlingsprotokoll.

²⁰² SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll I. Dato, 02.10.1776, s. 11-15, fortsetter 08.10, s. 15-18.

²⁰³ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll I. Dato, 29.10.1776, s. 44.

Guldbrandsdatter samme år ble tatt inn til forhør for å ha ombåret fisk før klokken ti.²⁰⁴ Året etter blir to fiskerkoner innkalt til avhør for å ha kjøpt og ombåret fisk mot byens privilegier, uten nærmere spesifisering i forhold til eksakt hvilke paragrafer de har forbrutt seg mot.²⁰⁵ Det samme ble fiskerkonene Berthe Kock og Inger og Marthe Christensdatter tatt inn til avhør for samme år, men de slapp unna med en advarsel.²⁰⁶ I tillegg ble Christian Olsen Nuggerud – også i 1777 – tatt inn til forhør for å ha solgt fersk fisk på Grønland og ikke på fisketorget,²⁰⁷ mens Dorthe Andersdatter slapp unna med en advarsel for å ha løpt rundt og solgt reker.²⁰⁸ Det er i det hele tatt en klar tendens til at omløperne – eller omløperskerne - var kvinner.

Håndverksrelaterte saker

Tabell 8: Håndverksrelaterte saker i politikammerretten 1776-1780 (Sendt til politiretten, forlik/hevet, advarsel, ukjent utfall)

Antall saker	Politiretten	Forlik/hevet	Advarsel	Ukjent
30	14	8	1	7

I forhold til håndverksrelaterte saker ble 14 saker (43 %) sendt videre til politiretten, 8 (27 %) endte med en form for forlik, mens det i en sak i perioden ble gitt en advarsel på forhørnivå. På 1700-tallet var også håndverkbegrepet langt videre enn det er i dag og omfattet det meste av produksjons og serviceyrker. Det er heller ikke vanntette skott mellom handel og håndverk av den naturlige grunn at produktene som ble solgt i stor grad var tilvirket av håndverkere. Flere tjenester man i dag anser som separate kunne være koblet til et håndverksfag, som blant annet frisering som man i dag klassifiserer som tjenesteyting. Et eksempel på dette er saken parykkmakerne Hølger, Both, Solgaard og Weile anla mot Ole Olsen, Kield Shiønman, Jens Hierman og Christian Olsen med flere i 1778. Parykkmakerne mente de hadde enerett til å drive frisering og hårskjæring og var med andre ord – eller anså seg selv for å være – 1700-tallets frisører.²⁰⁹ Dette ga forøvrig politiretten parykkmakerne medhold i.²¹⁰

²⁰⁴ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll I, Dato, 05.11.1776, s. 48.

²⁰⁵ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll I, Dato 16.06.1777, s. 168.

²⁰⁶ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll I, Dato, 12.08.1777, s. 183; fortsetter 19.08 – s. 188.

²⁰⁷ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll I, Dato, 19.08.1777, s. 187-88; fortsetter 26.08 – s. 190-191.

²⁰⁸ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll I, Dato, 06.05.1777, s. 144.

²⁰⁹ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll I, 14.09.1778, s. 486-87; fortsetter 18.09 – s. 488-489; 21.08 – s. 490; 28.9 – s. 495; 5.10 – s. 497; 09.10 – s. 498-499.

²¹⁰ SAO: SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Datoene s 58-59.

I underkant av halvparten av sakene som er registrert i forhørsprotokollene ble sendt videre til politiretten, resten ble løst i politikammerretten, ofte ved en form for forlik. Drengen Lars Jacobsen ble i 1780 saksøkt av smedlauget for brudd på laugets privilegier, men siktelsen ble i løpet av forhøret frafalt mot at han for fremtiden lovet å holde seg unna smedarbeid.²¹¹ Et annet eksempel er Petter Neumann, som ble saksøkt av tre murermestere for brudd på murerlaugets privilegier. Han gikk fri for tiltale på betingelse av at han anskaffet seg borgerskap.²¹² Politikammerretten var med andre ord ikke utelukkende en domsinnsinstans, slik tilfellet var med politiretten.

Politikammerretten 1790 - 1794

Tabell 9 Næringssaker i politikammerretten 1790-1794 (Politiretten, forlik, advarsel, ukjent)

Antall saker	Politiretten	Forlik/hevet	Advarsel	Ukjent
58	25	10	9	14

Tabell 10 Næringssaker i politikammerretten 1790-1794 (Håndverksrelatert, ulovlig handel, andre brudd på næringsprivilegier)

Næringsbrudd	Antall/Prosent
Ulovlig handel	24(41 %)
Håndverksrelatert	22 (38 %)
Andre brudd på næringsprivilegier	12 (21 %)

Det er ingen dramatiske endringer siden forrige periode, men det er allikevel verdt å merke seg at andelen saker som gjelder handel og håndverk er gått noe ned i denne perioden. Mens disse sakene utgjorde 94 prosent av det totale antallet næringssaker i forrige periode, utgjør de nå 79 prosent av sakene. Det totale antall næringssaker er også gått noe ned – fra 64 til 58 – og det er en stor økning i saker som angår vognmannslauget.

På forhørnsnivå er det også verdt å merke seg at det innen handelsrelaterte saker er en markant oppgang i antall advarsler. Fra syv prosent advarsler i forrige periode til 25 prosent advarsler i perioden 1790-1794. Man ser også at det prosentvise antall saker som sendes videre til politiretten går tilsvarende ned i forhold til ulovlig handel fra 53 prosent til 37,5 prosent. Når det gjelder håndverksrelaterte saker er det ingen betydelige forskjeller i forhold til hvordan dette behandles på forhørnsnivå. Det kan derfor se ut som om det er en viss

²¹¹ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll II, Dato, 24.05.1780 –s. 25; forsetter 29.05 –s. 27.

²¹² SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll II, Dato, 07.07.1780 –s. 34-35; fortsetter 28.07 –s. 42-43.

oppmykning i forhold til ulovlig handel, mens det ikke er noen endring før sakene kommer til politiretten i forhold til håndverksrelaterte saker.

Salg og handelsrelaterte saker

Tabell 11: Salg og handelsrelaterte saker politikammerretten 1790-1794 (Sendt til politiretten, forlik, advarsel, ukjent utfall)

Antall saker	Politiretten	Forlik/hevet	Advarsel	Ukjent
24	9	4	6	5

Det er 15 saker i forhørsprotokollene i perioden 1790-94 som dreier som om andre typer brudd på handelsprivilegier. Syv av sakene blir sendt videre til politiretten, det blir gitt tre advarsler, tre saker ender i forlik og i to av sakene er kjennelsen ukjent. Dette er saker som blant annet dreier seg om å drive handel uten borgerskap, drive handel utover sitt gitte privilegium eller handel direkte med båtene.

Eksempler på dette er blant annet losen Jon Nielsen som i 1792 ble saksøkt av mesterbødker Niels Jensen for *at have haft en del Anshios dunker som ej er forfærdiget her i byen til forhandling*. Varene ble konfiskerte og Jens Nielsen pålagt og ikke befatte seg med den slags varer i fremtiden. Han slapp å møte i politiretten.²¹³

Det måtte derimot høker Jens Teisen som i 1794 ble saksøkt av kjøpmann Axel Petersen for å ha solgt salt, humle og andre produkter som i følge byprivilegiene var forbeholdt kjøpmennene.²¹⁴ Et flertall av disse var saker mellom borgere, men også her finner man saker som angikk underklassen. Dette var i stor grad inngrep i høkerprivilegiene. Et eksempel på dette er enken Jørund Andersdatter som solgte melk og fløte uten høkerprivilegie. Hun slapp unna med en advarsel, men holdt hun seg ikke unna høkergjerningen ville hun få bot.²¹⁵ Også Anders Larsen slapp i 1794 unna med en advarsel for inngrep i høkerprivilegiene, med beskjed om å holde seg unna høkervirksomheten for fremtiden. Det kan også se ut som om det i enkelte tilfeller skulle lite til for å bli saksøkt for brudd på privilegielovgivningen. Bonden Jens Trulsen måtte i 1791 møte til avhør for å ha drevet ulovlig høkerhandel, men anklagen falt bort da det viste seg at han var uvitende om at hans datter hadde skjenket noen, og lovte at dette aldri skulle skje igjen. Han unngikk bøteleggelse.²¹⁶

²¹³ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll IV, Dato, 04.10.1792 – folie 188A.

²¹⁴ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll IV, Dato, 04.10.1792 – folie 188A, B og 189A.

²¹⁵ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll IV, Dato, 02.06.1794 – folie 283 B.

²¹⁶ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll IV, Dato, 15.06.1791 – folie 53B og 54A, fortsetter 20.6 – folie 55A.

Et interessant trekk ved disse sakene er hvordan det kan se ut til at politiet i stor grad lot de uprivilegerte slippe unna med en advarsel, mens sakene som angikk de som gikk ut over sine gitte privilegier i langt større grad ble sendt videre til politiretten. Av de fire sakene som angikk uprivilegerte som gikk høkerne i næringen ble det gitt to advarsler, samt at tiltalen ble frafalt i en sak. Den eneste saken som gikk videre til politiretten er parykkmakersvenn Abraham Berg som i 1791 ble saksøkt for å ha drevet som høker uten borgerskap. Han møtte ikke til forhør og saken ble sendt videre til politiretten.²¹⁷ De andre sakene tatt i betraktning kan man spekulere i om han ville sluppet unna med en advarsel om han hadde møtt til forhør. Når sakene gjaldt høkere som gikk kjøpmennene i næringen – eller motsatt - endte det som oftest med at saken ble sendt videre til politiretten og unntaksvis at det ble oppnådd forlik. Advarsler forekom knapt i slike saker. Unntaket i materialet er høker Halvor Olsen som i 1792 ble saksøkt for å ha handlet med kaffe, noe som var forbeholdt kjøpmennene. Det går frem at han tidligere har sluppet unna med advarsel for dette, den endelige kjennelsen er dessverre ukjent.²¹⁸ I denne perioden er det flere saker som omhandler forprang, og det går klart frem av forhørsprotokollene at bruk av advarsel var blitt vanlig. Det er dessverre vanskelig å foreta en kvantitativ sammenligning med forrige periode da det var svært få saker som omhandlet forprang i forhørsprotokollene i denne perioden.

Eksempler på hva som ble ansett som forprang og at advarsel ble brukt som virkemiddel er blant andre saken mot Jørgen Guldbrandsen som i desember 1791 kjøpte noen gjess ulovlig av en bonde. Han ble pålagt å levere tilbake gjessene, men ble ikke bøtelagt denne gangen under den forutsetning at han ville bli dobbelt straffet om han ble tatt for forprang igjen.²¹⁹ Ole Olsen Lochestuen fikk på sin side sitt ulovlig anskaffede viltkjøtt beslaglagt til deling mellom vaktmestrene og politikassen. Han slapp straffeforfølgelse, men saken ble stående åpen i tilfelle Ole Olsen Lochestuen blir pågrepet for forprang igjen.²²⁰ Mye av den samme skjebnen ble bonden Elling Olsen til del. Han ble mistenkt for forprang med

²¹⁷ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll IV, Dato, 30.05. 1791 – folie 48B, nytt forhør 6.6 – folie 50A og B.

²¹⁸ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll IV, Dato, 31.08.1792 – folie 181A og B.

²¹⁹ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll IV, Dato, 15.12.1791 – folie 107A og B, fortsetter 19.12 – folie 107B og 108A, fortsetter 7.1.1792 – folie 110A, fortsetter 16.01 – folie 112B og 113A.

²²⁰ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll IV, Dato, 19.12.1791 – folie 108A, fortsetter 21.12. – folie 109A.

viltkjøtt og kjøttet ble også i denne saken fordelt mellom vaktmestrene og politikassen, mens saken ble stående åpen i tilfelle gjentakelse.²²¹

Håndverksrelaterte saker

Tabell12: Håndverksrelaterte saker i politikammerretten 1790-1794 (Sendt til politiretten, forlik, advarsel, ukjent utfall)

Antall saker	Politiretten	Forlik /hevet	Advarsel	Ukjent
22	12	4	2	4

Når det gjelder fusk i håndverksfag var det som nevnt tidligere en svært liten andel saker som ikke gikk videre til politiretten. Et av de få unntakene i dette materialet er skomakersvennen Jonas Larsen. Under en jagningsforretning ble det funnet et par støvler hos ham og skomakerlauget og politiet ville tiltale ham for inngrep i laugsprivilegiene. I følge byprivilegiene var boten for fusk fem riksdaler, men skomakerlauget mente at siden svennen var en fattig mann holdt det at han bøtet to riksdaler. Dette gikk svennen med på og saken gikk derfor ikke videre til politiretten.²²² Man kan jo spekulere i om dette unntaket kommer av en intern laugsolidaritet, i de to andre sakene i dette materialet med skomakerlauget involvert ble de tiltalte sendt videre til politiretten.

Gunder Hansen hadde med seg arbeidsmennene Knud Pedersen, Peder Nielsen og Michael Rasmussen på et arbeidsoppdrag som gikk snekkerlauget i næringen- De ble avslørt av snekkerlauget med politiets assistanse. De tre arbeidsmennene fikk gå, mens Gunder Hansen ble innkalt til forhør hos politiet. Gunder Hansen slapp tiltale i politiretten mot at han holdt seg unna snekkerarbeid.²²³ Også høker Johan Otto Svane slapp unna med en advarsel etter å ha fusket i hanskemakerprofesjonen,²²⁴ ellers ble de øvrige tolv sakene med kjent utfall sendt videre til politiretten.

Gjennomgang av fuskersaker i politiretten 1776-1780

Politiretten i Christiania ble opprettet 12.februar 1745 og hadde et spesielt ansvar for saker som angikk ro, orden, byprivilegier og næringsreguleringer. Politiretten var en ankeinstans i saker pådømt av politimesteren i politikammerretten Saker der bøtene var større enn to

²²¹ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll IV, Dato, 19.12.1791 – folie 108A og B, fortsetter 21.12 – folie 109A og B.

²²² SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll IV, Dato, 31.03.1794 – folie 275B.

²²³ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll IV, Dato, 29.08.1791 – folie 67A og B, fortsetter 5.9 – folie 67B og 68A.

²²⁴ SAO: Christiania politikammer, Forhørsprotokoll IV, Dato, 02.06.1794 – folie 283 B.

riksdaler skulle gå der.²²⁵ Min gjennomgang av saker i politiretten vil utelukkende fokusere på saker som omhandlet fusk i håndverksfag.

13.april 1778 ble provisor Ole Schoug og de to mennene Lars Gaustad og Peder Larsen dømt i politiretten for brudd på bakerlaugets privilegier. Ole Schoug hadde tilstått å ha latt fuskerne Lars Gaustad og Peder Larsen selge brød han hadde bakt. Dette brødet holdt i følge politiet ikke den vekt som magistratens takst påla. Dette ble bekreftet av borgermennene Nicolai Krag og Ole Ruud, samt mesterbaker Bølling. Ole Schoug argumenterte med at *da han staaer som Provicor ved det Kongelige Norske Artillerie Corps* var han i sin fulle rett til å selge brød til hvem han ville. Retten understrekte derimot at *det uden untagelse, med straf, forbyder de som baker brød på Grønland å selge eller ombære dette inne i selve byen*. Brødet fra Ole Schoug hadde i tillegg både feil vekt, feil mål og feil mel. Retten slo fast at *for bagerne satte Brød Takst Vilde blive af ingen nytte, når de derudi fastsatte meel-sorten, vægt og priis for ikke paa det nøyeste bliver fulgt*.

Lars Goustad og Peder Larsen - begge omtalt i protokollen som ”fuskerne” - hadde forbrutt seg ved å selge Ole Schougs brød inne i byen, selv om *de vidste var bagt på Grønland*. De hadde tilstått å *adskillige gange har kjøbt og igien udsolgt det Brød som dem fra Ole Schoug blev tilbage*. Derfor hadde de i følge politiretten forbrutt seg mot bakerlaugets *allernaadigst givne Laugs Article 11 av 1682*. Provisor Ole Schoug ble dømt for å ha bakt og solgt brød til å bøte to riksdaler til politikassen. For å ha bakt brød av mindre vekt og av annen sort mel enn magistratens pålagte takst ble han dømt til å betale ytterligere fire riksdaler til politikassen etter laugsartiklernes § 7. Fuskerne Lars Goustad og Peder Larsen ble for sitt *fuskerie* dømt til å betale åtte riksdaler hver til politikassen, etter laugsartiklernes § 11.²²⁶

24.mars 1779 møtte Grønlandsboeren Lars Eeg for politiretten for å få avsagt dom i forhold til baking og salg av *hvete brød* som var *Byens Borgere, Bagere og Publico* til skade. Saken er minst like interessant fra et sosialhistorisk perspektiv som et rettshistorisk perspektiv, da ordlyden i dommen avdekker en del om næringsreguleringene mellom den fattige forstaden Grønland og borgerbyen Christiania. Lars Eeg ble tiltalt av politiet og bakerlaugets oldermand Anders Bue for å ha bakt og utsolgt *de forefundene hvete brød bestaaende af smørkager, kringler, Strimmel kager med videre*. Vitner hadde også observert honningkaker i Lars Eegs bakerbod. Lars Eeg erklærte at han var *allemdeles berretiget* til å selge disse produktene, *saa længe han ikke lader samme til byen indbringe og der fallholde*.

²²⁵ Sandvik (1992) s 52.

²²⁶ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll.:1777-1798, Dato, 13.04 1778, s 18-19.

Retten på sin side viste til at reskriptene av 4.mai 1770 og 31.august 1770 fastsatte Grønlands innbyggers handelsvirksomhet *aleene tilader den at udsælge ædende Warer i skillingsvis med videre til de der boende fattige folk og ankommende Bønder.*

Borgerskapet var neppe spesielt begeistret for næringsvirksomheten på Grønland, men av praktiske årsaker var de nødt til å tillate en viss form for handel og produksjon, riktignok kun for det *nødtørftige levnets midler*. Bakervirksomheten på Grønland skulle altså ikke strekke seg lenger enn til å holde liv i forstadens fattige beboere og fø tilreisende bønder og plankekjørere, noe som kommer tydelig frem i dette avsnittet fra dommen

hvede brød og honning samt strimmel kagers Baging og udsælgning langt fra ikke heregnes til den liden huus næring med de allernaadigste og nødtørftigste levnets midler, for de der boende fattige og bønder, der kiører og avlaster bord til bordstaberne, som i Rescriptet av 4.maii 1770 er en hoved grund for den beboerne forundte handel²²⁷

Det ble fastslått at en viss næringsvirksomhet var tillat på Grønland, men at de som holdt til der ikke under noen omstendighet måtte *udøve deres Profesjoner til fornærmelse for dem i byen*. På tross av en relativt kraftig ordbruk slapp allikevel Lars Eeg unna med å *bli herved alvorlig advart* for sin bakervirksomhet. Politiretten så derimot ikke like nådig på at han hadde hatt en bakersvenn til å assistere seg, på tross av at han ikke var bakermester. For dette ble han ilagt å bøte fire riksdaler til politikassen.²²⁸

Artillerihåndverkere og provisorer

9.april 1778 møtte provisorene Poul Johansen og Even Sang i politiretten anklaget av skomakerlaugets oldermann Isach Andersen for å ha fornærmet skomakerne ved å ha drevet ulovlig i deres profesjon.²²⁹ De var rent konkret tiltalt for å ha forferdiget fire par sko og skomakerlauget mente de hadde gått ut over sine rettigheter og *fornærmet Lauget*. Noe som i klartekst betyr at de mente provisorene hadde jobbet for sivile. Begge ble frikjent da retten fant tiltalen grunnløs.²³⁰

25 juni 1778 ble Niels Cronsteen, Anders Passche, Gotlieb Wennit og Lars Walle tiltalt i politiretten for og *udøve dreyer haandværket her I Byen uden derpaa at have wundet borgerskap*. Niels Cronsteen og Anders Paasche hadde tilstått å ha drevet i dreiehåndverket, men begge mente de hadde retten på sin side. Niels Cronsteen hevdet at han hadde lært

²²⁷SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll.:1777-1798s, Dato, 24.03 1779, s 73.

²²⁸SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato 24.03 1779,s 72-73.

²²⁹ SAO: Forhørsprotokollene 3.3.1778 – s. 226-27; fortsetter 5.3 –s. 238-39 – nytt forhør igjen 17.3 – s. 256-57.

²³⁰ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato,0 9.04 1778, s 14-15.

håndverket og vist det på rådstuen, noe han ikke kunne bevise. Anders Paasche hadde hatt borgerskap som mesterdreier frem til 1764, da han sa opp dette og tok borgerskap som høker og øltapper. Dette borgerskapet hadde han sagt opp i 1772. Gotlieb Wennit og Lars Larsen hevdet at *de har arbeidet med egne hænder* og sånn sett ikke forbrutt seg mot dreierlaugets privilegier. Man kan derfor gå ut i fra at disse to var militære. Anders Passche og Niels Cronsteen ble ilagt en bot fire riksdaler hver, mens Lars Larsen og Gotlieb Wennit ble frikjent. Retten grunnga ikke dommen ytterligere, så det er vanskelig å bedømme om de to sistnevnte slapp bot på grunn av manglende bevis eller om retten sa seg enig i at de som militære hadde rett til å utføre denne typen arbeid.²³¹

Artilleri-håndverkerne Lars Nielsen, Anders Olsen, Trond Erichsen og forhenværende provicor Ole Stoest møtte i politiretten 24.mars 1779 tiltalt for å ha *fornærmet dette stæds smede-Laug*. Retten slo fast at de som provisorer – og forhenværende provisor – var i sin fulle rett til å arbeide med egne hender. De tiltalte i saken hadde allikevel forbrutt seg mot næringslovgivningen ved å ha *arbeidet for denne byes Borgerskap og Indvaanere*, på tross av at de som *provicorer aleene haver tiladet at arbeide for militaire, men ikke for civile betientere og borgere*. Forhenværende provisor Ole Stoest fornærmet også smedlaugets monopol på den faglige opplæringen ved at han benyttet seg av sine to sønner på 17 og 19 år i sin virksomhet, der han ville *undervise dem indtil de kunde settes i forbund for at blive svende*. De tiltalte ble ilagt en bot på fire riksdaler hver.²³²

Underofficer Bøhm møtte i politiretten 24.mars 1779 anklaget av gullsmedlaugets oldermann og politiet for å ha *forfærdiget derpaa sølv kiede spænder* som han hadde solgt til en mann ved navn Johannes Nielsen. Gullsmed Storm hadde så anholdt Johannes Nilelsen og beslagelagt sølvspennene. Utover at Jacob Møllers attest fra 12.januar samme år viste at sølvspennene *ikkum holder 10 Lødig gram*, fant ikke retten at det var fremlagt noen bevis som kunne felle Bøhm. Han ble derfor frifunnet og sølvspennene tilbakelevert Johannes Nielsen.²³³

²³¹ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 25.06 1778, s 21-22.

²³² SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 24.03 1779, s 73.

²³³ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato ,24.03 1779 s 74.

Drenger og svenner

Den 2. desember 1778 møter parykkmakersvennene Christian Olsen og Kield Schiønemann for politiretten tiltalt for at de *uden at ha vundet sit Borgerskap gaaer om å frisierer haar*. De forsvarte seg med at de trodde seg berettiget til dette og at de var utlærte i håndtverket etter flere år som læredrenger hos parykkmakere.

Retten henviste til at § 2 i forordningen av 27. april 1753 *utvetydig forbyder at ingen Pereque Mager Svenn eller Dræng maae ernære sig med at accomodere før hand efter Laugs Articulerne har udtient sine fulde svenne-aar og som mæster i Lauget er indskrevet*.

De innstevende parykkmakersvennene Christian Olsen og Kield Schiønemann ble *hermed alvorlig advart* mot å gå rundt på egenhånd og frisere hår. De ble også pålagt å straks ta tjenste hos en mester i Christiania eller et annet sted, hvis ikke vil det bli tatt ut ny tiltale mot de begge to. For Christian Olsens del var tydeligvis ikke denne advarselen nok til å avholde ham fra og gå rundt å frisere folk i byen. Han ble idømt en bot på fire riksdaler for samme brudd på privilegielovgivningen 24. mars 1779²³⁴ og igjen 25. august 1779.²³⁵ Interessant nok så ikke retten noen grunn til å gi noen strengere straff enn de fire riksdalene man normalt sett skulle fått for første gangs overtredelse, og tok ikke i bruk bestemmelsen om å doble boten ved andre gangs overtredelse og kroppstraff ved tredjegang overtredelse.

Saker mot kvinner

Under en jagningsforretning i 1777 ble Abigal Bisgaard tatt inn til forhør og sendt videre til politiretten. Det ble også beslaglagt *en grøn ullen damaskus trøie med tilhørende nyt tøy, Cattun til en jakke...og tre aleen bomulls tøy*. I politiretten henviste hun til en dom i overhoffsretten fra 17. mai 1772 som i følge Bisgaard gjorde henne berettiget til å sy og selge de klærne som var beslaglagt i hennes hjem. Bisgaard var blitt frikjent i politiretten for det samme som hun nå var tiltalt for i 1772. Politimester Fyhn hadde anket saken til overhoffsretten, som i 1772 opprettholdt frikjennelsen av Bisgaard.²³⁶ Retten slo fast at det først og fremst var laugsartiklernes § 1 som hadde betydning i denne saken, men at retten heller ikke i forhold til denne så at Abigal Bisgaard hadde gjort seg skyldig i noe overtramp. Hun ble derfor frikjent og politiet ble pålagt å tilbakelevere det beslaglagte bevismaterialet.²³⁷

²³⁴ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 24.03 1779, s 74-75.

²³⁵ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 25.08 1779, s 83-84.

²³⁶ Sandvik (1992) s 84-85.

²³⁷ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1771-1777, Dato, 10.04.1777, s 691.

Magdalena Schimdt ble innstevnet til politiretten av skredderlaugets oldermann og en del mestere for å ha forferdiget kjoler innbrakt fra England, noe skredderlauget mente var en fornærmelse mot deres privilegier. Hun møtte i politiretten den 16.november 1778. Politiet og laugsmesterene hadde tatt beslag i to kjoler, viste til at hun hadde solgt en tredje og la vekt på at de *anseede og navnlig at hun har brugt en jevnlig handel med dette*. Retten på sin side ble ikke overbevist av anklagernes argumentasjon og bevisførsel, de slo fast at Magdalena Schimdt var i sin fulle rett til å benytte sitt handelsborgerskap til å importere kjoler fra England, så lenge de ble korrekt fortollet med *den udi Boed Zoellen fastsatte Told 24 procento*. Politiretten erklærte at den ikke hadde kompetanse til å slå fast hvorvidt varene var blitt fortollet på korrekt måte eller ei, og at Magdalena Schimdt dermed *bør for Skrædder-Laugets og Politiets tiltale udi denne sag aldeles fri at være*. De to beslaglagte kjolene ble politiet pålagt å tilbakelevere i uskadd stand.²³⁸

Andre saker

Hans Dahl møtte for politiretten 15.desember 1779 anklaget av snekkerlaugets oldermann Bellum og politiet for å ha fornærmet *Snedker-Lauget her i byen* ved å legge gulv for Doktor Sundin. Retten anså bevisene for å være for svake og Hans Dahl ble frikjent.

Oppsummering av sakene

Tabell 13: Rettspraksis i politiretten 1776-1780 (Militære, Kvinner, andre)

Grupper	Antall	Dømt for fusk	Advarsel	Frikjent
Militære	10	5	0	5
Kvinner	2	0	0	2
Håndverkere	4	2	2	0
Andre	6	4	1	1
Sum	22 (100 %)	11 (50 %)	3 (14 %)	8 (36 %)

I den omhandlede perioden fant jeg tolv separate saker jeg anser som relevante i forhold til problemstillingen. I disse sakene er det til sammen 22 tiltaler mot enkeltpersoner. Skal man følge en moderne rettstankegang vil det være naturlig at det kun er de som faktisk dømmes i politiretten som burde bli ansett som fuskere. Det er allikevel all grunn til å anta at laugene og politibetjentene som bisto laugene i deres jagninger anså alle innstevnede som fuskere. Som

²³⁸ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 16.11 1778,s 53.

tabell var 13 viser det kun 43 % av de håndverksrelaterte sakene fra politikammerretten som ble sendt videre til politiretten, og av disse igjen ble i denne perioden nøyaktig halvparten ilagt bot for fusk i politiretten. Dette indikerer at det var en forholdsvis lang vei å gå fra å anklage noen for fusk, til de ble bøtelagt for dette. På tross av at så mye som 50 prosent av de innstevnede til politiretten ble dømt til bøter og 14 prosent fikk en advarsel.

Som man ser av tabell 13 er det en noe lavere frifinnelsesprosent i disse rene fuskersakene i perioden 1776-1780 med 36 prosent, enn Hilde Sandviks funn angående generelle nærings saker i perioden 1780-1782 med 53 prosent.

I forhold til Mads Ramstads materiale er det ikke like lett å foreta en kvantitativ sammenligning når det gjelder perioden 1776-1780, da han i større grad fokuserer på perioden forut for 1760. Dette fordi provisorene hadde fått rettigheter til å arbeide for sivile dette året.²³⁹

Politiretten ser ikke ut til å ha en tydelig linje i forhold til om provisorene faktisk har rett til å jobbe for sivile eller ikke. Ole Schoug som argumenterte for at som provisor var han i sin fulle rett til å selge brød til hvem han ville ble riktignok dømt, men ikke for å ha bakt og solgt brød i seg selv. Politiretten fastlo at det *uden untagelse, med straf, forbyder* de som baker brød på Grønland å selge eller ombære dette inne i selve byen.²⁴⁰ I saken mot Niels Cronsteen, Anders Passche, Gotlieb Wennit og Lars Walle faller dommen slik at de to som hevdet å ha sivile næringsretter ble dømt til bøter, mens de to som hevde sin rett til å jobbe med egne hender ble frifunnet. Dette kunne man tolket som en innrømmelse overfor provisorenes rett til å arbeide for sivile, hvis de ikke var for at politiretten i saken mot artilleri- håndverkerne Lars Nielsen, Anders Olsen, Trond Erichsen og forhenværende provisor Ole Stoest møtte erklærte at de som *provicorer aleene haver tiladet at arbeide for militaire, men ikke for civile betientere og borgere*.

Når det gjelder bøtesatsene er det verdt å merke seg at politiretten på tross av flere henvisninger til byprivilegiene § 11 – som fastsetter boten for å fornærme laugene til fem riksdaler ved første gangs forseelse– utelukkende ilegger bøter etter at Forordningen *om Laugene udi kjøbstederne i Danmark og Norge* av 1682 første paragraf, som setter straffen ved første gangs forseelse til bot på fire riksdaler, ved andre gangs forseelse åtte riksdaler og ved tredje gangs forseelse kroppstraff.²⁴¹ Det går også frem av sakene mot parykkmakersvenn

²³⁹ Ramstad(1996) s 145

²⁴⁰SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 13.04 1778 s 18-19.

²⁴¹Muurmestesternes Laugsartikler § 1 4.november 1682.

Christian Olsen at opptrappingen av bøtesatsene og kroppstraff ved tredjegangs forseelse ikke ble anvendt. I hans tilfelle først ble det gitt advarsel før han fikk en bot på fire riksdaler de neste to gangene han ble dømt for samme forseelse i politiretten.

Argumentasjonen fra anklagernes side - som i denne type saker var laugenes oldermenn og/eller politifullmektigen - gikk utelukkende på det samme, nemlig *fornærmelse mot laug* eller *fornærmelse mot borgerskapet*. Det som skilte de tiltaltes argumentasjon i retten var først og fremst hva de var under tiltale for. Det gjennomgående temaet i forhold til eget forsvar var kort og konsist at de mente seg selv berettiget til å drive med det de var under tiltale for. Om det så var provisor Ole Schoug som argumenterte for at han var han i sin fulle rett til å selge brød til hvem han ville, Lars Eeg som mente seg *allemdeles berrettiget* til å selge disse bakervarer på Grønland, *saa længe han ikke lader samme til byen indbringe og der fallholde*, praykkmakersvennene trodde seg berettiget til å *accomodere* ettersom de var utlærte i håndverket etter flere år som læredrenger til sakene der provisorer henviser til sine spesielle rettigheter. Det er kun nyansforskjeller i disse sakene, gjennomgående og uten unntak forsvarte de tiltalte seg med at de på et eller annet vis var berettiget.

Politiretten hadde i flere domsavsigelser formuleringer som viser at de delte laugenes og politiets syn på at laugenes og borgerskapets privilegier måtte beskyttes. De slo blant annet fast at *bagerne satte Brød Takst Vilde blive af ingen nytte, når de derudi fastsatte meel-sorten, vægt og priis for ikke paa det nøyet bliver fulgt at Byens Borgere, Bagere og Publico vil komme til skade om man selger brød bakt på Grønland i Christiania og at innbyggerne der ikke på noen måte måtte udøve deres Professioner til fornærmelse for dem i byen*.

I de sakene der den - eller de - tiltalte ble frikjent var det gjerne mindre bruk av dramatiske vendinger og mindre detaljerte begrunnelser for selve domsavsigelsen. De ble frikjent fordi politiretten mente de faktisk var i sin fulle rett, eller fordi anklagene mot dem ikke var tilstrekkelig bevist. På tross av at denne rettsinstansen hadde en klar slagside til fordel for borgerskapet hadde allikevel de tiltalte en tilsynelatende god rettsikkerhet, der tvilen kom de tiltalte til gode.

Fuskersaker i Politiretten 1790-1794

By mot land

I politiretten perioden 1790 til 1794 er det flere fuskersaker som i like stor grad går på Christiania bys privilegier og juridiske nedslagsfelt kontra "landet", som i de aller fleste tilfeller er forstaden Grønland. Den eneste saken som ikke angikk Grønland er den mot hjulmaker Hammersteen, som hadde *ladet forfærdige paa gaarden Bæstum* hjul og tilbehør

fremfor å legge arbeidet til byen. Motivasjonen for dette var først og fremst at man på landet i utgangspunktet sto fritt til å arbeide som håndverker, uten de begrensningene laugene la på yrkesutøvelsen i byene. Hjulmaker Hammersteen hadde dermed funnet et smutthull, noe retten motvillig innrømmet i domsavsigelsen. Selv om politiretten finner det sterkt kritikkverdig *at lade paa landet forfærdige arbeid af uberettigede og fuskere, og samme her indføre og sælge til hinder og fornærmelse for Byens rette Borgere, saa finder Retten dog ikke adgang eller anledning at stadfæste det imod Hammersteen paastevnede forbud.*

Hammersteen ble altså verken dømt eller gitt advarsel da retten ikke fant noe juridisk grunnlag for dette. Politiretten holdt seg til å gi hjulmakerne i Christiania moralsk støtte.²⁴²

Konflikter mellom bakere på Grønland og bakerlauget i Christiania var fortsatt oppe i politiretten også i denne perioden. Under en jagningsforretning ble flere av *Grønlands Leerets og Lakke gadens beboere* siktet for uregelmessigheter med hensyn til bakverkets vekt, beskaffenhet og sort. Det var også flere som *baget Brød baade af hvede og fiint Rug meel*, noe som ble regnet som finbakst. Bakerne hevdet at det kun var grovt brød Grønlandsboerne hadde rett til å bake for salg, i følge reskriptet av 4.mai 1770 og en skrivelse fra Dansk Cancelli datert 5.juli 1777. Politiretten fant derimot ikke noen grunn til å legge vekt på dette, og frikjente samtlige åtte tiltale i saken.²⁴³

Like mye forståelse hadde ikke politiretten med Grønlandsboer Gunder Gulbrandsen som i 1793 gikk til sak for å få tilbakelevert noe tøy skredderlauget hadde konfiskert fra ham under en jagning. Han ville også få stadfestet Grønlandsboernes rett til ikke å måtte forholde seg til Christiania politiets juridiksjon, da Grønland var en del av Aker. Første setning i domsavsigelsen lyder: *Aldrig har vel nogen klage været mindre grundet end Gunder Gulbrandsens i nærværende sag*, noe som satte tonen for resten av saken. Gunder Gulbrandsens mente at Christianias juridiksjon ikke gjaldt på Grønland, som var en del av Akers Herred og dermed burde være underlagt landsjurisdiksjonen. Han ønsket:

at tilbage erverve sig det Tøi de ved een Politiets assistanse foretagne jagning efter fuskere den 19.april dette aar, have frataget ham, fordi de dertil skulde være uberettigede have bøder paa Grønland udenfor Byens jurisdiction

Han argumenterte derfor for at han – og andre grønlandsboere – fikk de samme rettigheter som andre som bor på landet.

og at han kiendes berettiget til at arbeide med sine egne hænder i sin proffesion. Intentionen til Politi anordningen af 12.februar 1745 for Christiania bye wiser tydelig at Grønland henhører uden

²⁴² SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 26.01.1791, s 565-566.

²⁴³ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 19.09.1792, s 610-611.

denne Byens Politie Jurisdiction, følgelig at Politie-mæsteren ikke aleene skal assistere haandværkere naar de der foretager Jagning efter fuskere, Politiretten avviste dette og viste til at Byprivilegiens artikkel 11 påla politiet å håndheve Christianias jurisdiksjon på Grønland. De konkluderte med at laugene med politiets assistanse hadde:

Ret for dem til, under lovelig assistanse at jage efter fuskere og de personer som dem til fornærmelse og holdt sig paa Landet og arbeide der. At klageren har befattet sig med Skræder arbeide, uden dertil at have været berettiget ved amtets bevilgning, at han derved har fornærmet Skræder Lauget og handlet mod Byens privilegier 11. articule, det bevises af hans egen tilstaaelse og det hos ham under arbeid antvante og anholdte Tøy.

Skredderlauget ble frikjent for anklagene, mens Gunder Guldbrandsen måtte akseptere at hans tøy forble beslaglagt. Han ble også ilagt en bot på fire riksdaler for fusk.²⁴⁴

Også Andreas Bergner argumenterte for at han som grønlandsboer hørte under landsjurisdiksjonen, etter å ha blitt tatt med en *Cariol* - som var til reparasjon for en overløytnant ved Akershus - under en jagningsforretning. Politiretten la i denne saken vekt på at han som *boende paa grønland under lands jurisdiction, der at arbeide for boende og andre paa landet sig opholdende forbyder dog samme lovstæd ham at indføre sit arbeid til salg i Byen*. Lovstedet det ble referert til her var byprivilegiens artikkel 11. Han ble i dommen også gitt en reprimande for sitt *dristige og upassende skriftemaal mod stædets politie betienter*, uten at det spesifiseres nærmere nøyaktig hva som ble sagt i dette dristige og upassende skriftemålet. Politiretten slo fast at:

Politie anordningen befaler Politiet at assistere haandværkerne ved forefaldende jagning efter fuskere. Indstevende har altsaa ikke haft mindste adgang til klage over een handling som er given i de kongelige anordningene

Andreas Bergner ble dømt til å betale fire riksdaler i bot for å ha fornærmet byens hjul og vognmakere, han ble også dømt til å betale to riksdaler til hjul og vognmakernes fattigkasse.²⁴⁵

Disse sakene indikerer at en del innbyggere på Grønland denne tiden hadde inntrykk av at de ikke lå i under Christianias politi-jurisdiksjon, noe som helt åpenbart baserte seg på en misforståelse. Politianordningen av 1745 slo fast at politiet hadde ansvaret for både byen Christiania og Christianias forsteder *Pipervigen, Grændsen, Saugene, Vaterland og Saugbanken, saa og derved værende ellers under og til landet hørende steder, nemlig Grønland, Leret, Gammelby, Opslo og Hovedtangen*.²⁴⁶

²⁴⁴ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 12.06.1793, s 639.

²⁴⁵ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 24.07.1793, s 646.

²⁴⁶ Holmsen (1884) s 22.

Militære

Også i denne perioden var det en relativt stor andel av sakene som angikk militære. Disse sakene var i stor grad knyttet til ulovlig oppsetning av skorsteinsrør, noe som vil bli behandlet som en separat kategori.

Snekkerlaugets oldermann Peter Bellum fikk gjennomgå av politiretten i saken mot provisor Johannes Jensen. Retten åpnet med å slå fast at hans klage *ingen grunn å røyn have*, når kjøpmann Steen - som bestilte snekkerarbeidet - hadde erklært at det ikke var mulig for ham å få noen av snekkermesterene til å ta jobben. Det var derfor av nødvendighet han hadde antatt Johannes Jensen, som i tillegg kun hadde vært hjelpemann for kjøpmann Steen under arbeidet. Som provisor ved artilleriet var også Johannes Jensen berettiget til å arbeide med egne hender. Politiretten konkluderte med at saken bortfalt.²⁴⁷

Det er antagelig med bakgrunn i denne dårlig underbygde tiltalen at snekkerlaugets oldermann fikk en alvorlig reprimande neste gang han dukket opp som anklager i politiretten. Der anklaget han provisor ved artilleriet Paul Bracherud for *at forfærdige Snedker arbeide til laugets fornærmelse*. I denne saken la ikke politiretten noen som helst vekt på at de militære ikke har rett til å arbeide for sivile. Provisoren hadde gjort snekkerarbeid for kjøpmann Jens Christian Schimdt, noe politiretten denne gangen mente falt inn under de militæres rett til å arbeide med egne hender. Provisor Bracherud ble ikke bare frikjent fra anklagene mot ham. Snekkerlaugets oldermann *Peter Bellum paa Snedker Laugets og egen wegne for ubeviist og ubeføyet klage, at bøde til Politie cassen 2 rd, samt give indstævnedede artillerie Provicor Peder Bracherud udi billighet og tæring 3 rd.*²⁴⁸

Også Jørgen Paulsen ble anerkjent retten til å arbeide med egne hender, etter at to hjulmakermestere hadde anmeldt ham for å ha laget og *paa Byens gader faldbyde* en slede. Da Jørgen Paulsen fikk en attest fra det Oplandske Dragon Regiment om at han hadde *tient hands majestæt i saa lang tiid at han bør nyde godt af med egne hænder* i tillegg til en attest fra løytnant Hiort om at det var han som skulle kjøpe sleden så politiretten slik at *han i intet af det paaklagede tilfælde forbrudt sig* og han ble dermed frikjent.²⁴⁹

Saken mot Ole Aslachsen og hans far Aslach Hiortvedt underbygger de militæres næringsrett i politiretten. Ole Aslachsen var musketer og retten fremhever hans militære næringsrett.

²⁴⁷ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 14.04.1790, s 543.

²⁴⁸ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 16.09 1791 s 584-585.

²⁴⁹ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 04.07.1794, s 661.

ved forordningen av 20de marti 1739 som ved Rescript af 7de julii 1741 er extenderet til Norge, forundte frihed til at arbeide haandværk som haver lært, angaaende aleene de i garnisonen eller Quarterer liggemed Soldater, hvilke ere tiladet uværgerlig denne arbeid som de med egne hænder og uden hielp af svende eller drænge kan overkomme. Til dem med saadan Frihed benaadet, kan ikke indstævende klage profos aslach Hiortvedt om han med efter den indlagde attest nyder tractement af kongen og sorterer under militair jurisdiction²⁵⁰

Aslach Hiortvedt ble ilagt en bot på fire riksdaler, mens sønnen Ole Aslachsen ble frikjent på bakgrunn av hans militære status.

Byens brann-anordning

Murerlauget klaget ved flere anledninger over det de oppfattet som fornærmelser mot sin profesjon i perioden 1790-1794, og av de sakene som nådde til domsavsigelse i politiretten var det utelukkende arbeid med skorsteinsrør sakene gjaldt. Blant andre ble feierinspektør Knud Berg og daglønnerne Ole Kielsen og Ole Johannesen Bierche tiltalt for å *ha forrettet det paaklgede muur arbeide i een ham tilhørende gaard*. Murerlauget argumenterte med at det var i mot byens brann-anordning å oppføre skorsteinsløp uten en muremesters overoppsyn, noe de ikke fikk medhold for i retten. Politiretten slo fast at *er de aarlig holdende Brand Inquisitoiners Sag at paase, at den vedbørlige sikkerhed og Betryggelse med Ild Stædernes forsvarlig iakttages og overholdes* og at feierinspektør Knud Berg var i sin fulle rett til å utføre arbeid på egen gård. Da skorsteinsløpet *er befunden upaaklagelig og fuldkommen forsvarlig* slo retten fast at muremesterne ikke hadde berettiget grunn til å klage. De tiltalte ble dermed frikjent.²⁵¹

I en tilsvarende sak fra samme periode forholdt politiretten seg til brann-anordningen på en annen måte. I domsavsigelsene fra politiretten i de omhandlede periodene er dommene som oftest korte og ikke alltid like nøyaktig begrunnede, men det er grunn til å anta at dommen i foregående sak i stor grad gjenspeilte at den hovedtiltalte var feierinspektør og dermed selv i stand til å påse sikkerheten. I saken der Hans og Lars Olsen var tiltalt for å ha satt opp et skorsteinsløp hos feldbereder Weile la politiretten vekt på at det burde holdes *en særdeles opsigt etfter Byens Brand anordning er foreskreven til at forekomme de farlige piper at slet anlægge kan foraarsake*. Politiretten fastlo også at de var *som i Militair tjeneste staaende, til arbeid uberettigede, uden for den Militaire Stand*. Retten var allikevel noe uklar på dette punktet, da det fremstår som om det allikevel kunne vært akseptabelt om de bare hadde sørget for kvalifisert oppsyn med arbeidet. Det ble bestemt at de *Indstevnede soldater*

²⁵⁰ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 15.02.1792, s 593-594.

²⁵¹ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 15.12.1790, s 561.

*Hans Olsen og Lars Olsen bør være ubrettiegede paa egen haand uden mæster tilsyn og ansvar, at foretage muurarbeide. Begge de tiltalte fikk en advarsel.*²⁵²

Også den avskjedigede soldaten Anders Olsen ble under en *jagning foretruffet i muurarbeide med en skortstens opførsel* hos den fattige borgermannen Anders Larsens hus i Fjerdingen. Anders Larsen argumenterte med at han hadde gjort jobben selv med Anders Olsen som håndtlanger, noe som sikkert var et godt argument om saken kun dreide seg om fusk i murerfaget. Politiretten slo derfor fast at *om og saadant var skeet kunde dette i et saa farligt tilfælde som skortsteins muuring ikke ansees forsvarligt, da den eene ikke kan erkiendes meere kyndig end den andre*. Retten slo fast at *Anders Olsen bør være uberettiget til at antage andre til arbeid for sig end byens mæstere og de dem undergiver arbeid at forette uden under mæsteres tilsyn*. Saken endte med en oppfordring til Anders Larsen om å ikke *antage andre til arbeid for sig end byens mæstere og de dem undergiver arbeid*. Den fuskeranklagde Anders Olsen ble frikjent.²⁵³

Andre saker

Den 30.juli 1794 ble de fire mennene Peder Krag, Arne Arnesen, Ole og Christen Torp, Christian Schiønemann, Guldbland Kold og Ole Ravnaas innstevnet for politiretten for å ha bedrevet frisering. Politiretten slo fast at *paruquemagerne, bør være disse eller deres Laug aleene forbeholden, saa naturlig bliver følgen tillige, at hverken de Civile, der ingen Laugs Rettigheter have, eller de militaire, som ei have optient den periodmengden af 24. Januari 1738 bestemte aar, kunde være berettiget til denne nærings wei*. Politiretten ga en advarsel til Peder Krag, Arne Arnesen, Ole og Christen Torp og Christian Schiønemann. Mens Guldbland Kold og Ole Ravnaas for *tilsidesættelse af de ved ved denne Rets domme igjen tagne advarseler og mulcter* ble ilagt en bot på fire riksdaler hver.²⁵⁴

Tord Hansen måtte i 1790 møte for politiretten etter anklage fra brolegger Dietrich om hans *forhold og opførsel ved Brolægging arbeidet i gaden*. Tord Hansen benektet ikke forholdet, som besto i at han hadde lagt i brostein inn i Løytnant Kreubergs gård. Politiretten var enige i at *det offentlige arbejde med gadernes brolægging i Byen, eene er ham forbeholden*. Men anså det som både lovlig og økonomisk gunstig for byen at innbyggerne selv sto for brolegging inn i egne gårder og gårdsrom. Retten så ikke at Tord Hansen hadde forbrutt seg mot Dietrichs monopol og utallte at *Brolægger Dietrich selv kan bevirke ved at*

²⁵² SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 01.09.1790, s 553.

²⁵³ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 30.07.1794, s 661.

²⁵⁴ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 19.09.1792, s 610.

forette arbeidet saa billigt og fornøylig, at inndvaanerene giver ham fortieneste dertil. Noe som kan inidikere at ideene om næringsfrihet hadde begynt å slå rot også i politiretten. Tord Hansen frikjennes.²⁵⁵

Den siste saken var en kortfattet og lite komplisert affære. Såpass kort at dommen like gjerne kan gjengis i sin helhet her:

Garver Stoltenberg, som ikke nægter at have i følge skomager laugets klage for Politet haft Landsoldat Arne Thoresen samt en tambour til at forfærdige for seg Skomager-Arbeid, undskylder sig med uvidenhed om derved at have kundet fornærme Lauget i deres rettigheter, da han for første gang betrædet i denne forseelse uden først at have været advart. Thi Kiendes for Rett: At han for fremtiden bør afholde sig fra paa saadan maade at fornærme Skomager-Lauget og for saaledes en advarsel for dette.²⁵⁶

Oppsummering

Tabell 14: Rettspraksis i håndverkssaker politiretten i Christiania 1790-1794. (Militære, kvinner, andre)

Gruppe	Antall	Dømt for fusk	Advarsel	Frikjent
Militære	6	0	2	4
Kvinner	1	0	0	1
Håndverkere	2	0	1	1
Andre	20	5	4	11
Sum	29 (100 %)	5 (17 %)	7 (24 %)	17 (59 %)

I perioden 1790 – 1794 fant jeg 14 separate og relevante saker med 29 siktelsler mot enkeltpersoner.

Endringene i andelen som frikjennes eller slipper unna med en advarsel har økt betraktelig fra perioden 1776-1780 og bekrefter funnene i Hilde Sandvik og Mads Ramstads hovedfagsoppgaver. I perioden 1776-1780 ble 50 prosent av de siktede dømt til å betale bøter for fusk i håndverksfag, mens det i perioden 1790-1794 kun er 17 prosent som dømmes til dette. Andelen som blir gitt advarsel har økt fra 14 prosent til 24 prosent, mens andelen som frikjennes er økt fra 36 prosent til 59 prosent.

Med utgangspunkt i selve dommen skiller denne perioden seg noe ut i forhold til perioden 1776-1780 ved at det i liten grad fremheves at den eller de tiltalte anså seg *aledels berrettiget* til å bedrive den næringsvirksomheten laugene eller borgerskapet anså som en

²⁵⁵ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 01.09.1790, s 554-555.

²⁵⁶ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 07.1793, s 656 24.

fornærmelse mot egne særprivilegier. At dette ikke lenger fremheves i samme grad som tidligere betyr ikke nødvendigvis at det var noen holdningsendring blant de tiltalte i forhold til dette. Politirettens dommer er generelt mer kortfattede i denne perioden enn forrige, og med tanke på den lite varierte argumentasjonen fra de anklagedes side er det grunn til å anta at dette kan ha blitt effektivisert bort i rettsprotokollene mellom periodene.

Derimot kan man spore en visse holdningsendring i politirettens argumentasjon, noe som nødvendigvis må regnes som en endring i holdninger blant embetsmennene. Brolegger Dietrich ble blant annet oppfordret til *at forette arbeidet saa billigt og fornøylig, at inndvaanerene giver ham fortieneste dertil*,²⁵⁷ i saken mot flere av *Grønlands Leerets og Lakke gadens beboere* valgte politiretten ganske enkelt å tolke Rescriptet av 4.mai 1770, og det Danske Cancellies skrivelse av 5.juli 1777 i retning av at beboerne på Grønland hadde lov til å bake det de måtte ønske av finbakst.²⁵⁸ Dette står i skarp kontrast til politirettens tolkning av førstnevnte reskript i saken mot Ole Schoug fra 13.april 1778. Da var holdningen at reskriptene av 4.mai 1770 og 31.august 1770 fastsatte at Grønlands innbyggers handelsvirksomhet *aleene tilader dem at udsælge ædende Warer i skillingsvis med videre til de der boende fattige folk og ankommende Bønder* og kun for det *nødtørftigste levnets midler*.²⁵⁹ Politiretten irettesatte også snekkerlaugets oldermann for å klage inn personer til politiet når det ikke var nok snekkermestere i byen til at de kunne fylle behovet for snekkerarbeid.²⁶⁰ Politirettens holdninger i denne perioden var tydelig endret fra perioden 1776-1780, men holdningsendringen var ikke entydig. I enkelte dommer bar fortsatt kjennelsen preg av viktigheten av å beskytte laugenes og borgernes rettigheter. I saken mot de frittgående frisørene Peder Krag, Arne Arnesen, Ole og Christen Torp, Christian Schiønemann, Guldbrand Kold og Ole Ravnaas la politiretten vekt på at:

Saa billigt det er, at have frisering, som det efter nærværende tiids brug formenste nærings weye for paraquemagerne, bør være disse eller deres Laug aleene forbeholden²⁶¹

Her skinner det tydelig i gjennom at politiretten anså det nødvendig å beskytte parykkmakerne, da det var enkelt og billig for andre å klippe hår måtte en av deres viktigste inntektsveier skjermes for konkurranse. Tendensen er allikevel tydelig, og den indikerer sterkt at ideene om næringsfrihet var i ferd med å få fotfeste i politiretten i perioden 1790-1794.

²⁵⁷ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 24.09.1790, s 554-555.

²⁵⁸ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 19.09.1792, s 610-611.

²⁵⁹ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 13.04 1778, s 19.

²⁶⁰ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 14.04.1790, s 543.

²⁶¹ SAO: Christiania politirett, Forhandlingsprotokoll: 1777-1798, Dato, 19.09.1792, s 610.

Kapittel 6: Laugsvesenet under lupen

Gjennom hele 1700-tallet hadde man kunnet merke en stigende uvilje mot laugene og privilegiepolitikken både hos regjeringen og lokale embetsmenn. I forbindelse med opprettelsen av salmakerlauget i Christiania i 1740 uttalte magistratpresidenten at han var prinsipielt mot laugstvang og at alle burde kunne jobbe fritt.²⁶² Selv om det helt tydelig allerede i 1740 var en utbredt uvilje mot privilegiepolitikken fra en rekke høyere embetsmenns side, var ikke tiden moden for store endringer på dette området. Fra regjeringshold ble det så tidlig som i 1703 og 1707 bedt om at *Politi og kommerskollegiet* avga en uttalelse rundt laugsordningen, med spesiell vekt på om det var til samfunnets beste at laugene fikk bestå.²⁶³ Det skjedde ikke noe mer i denne runden, men bare det at spørsmålet ble stilt viser at det på et tidlig tidspunkt ble et visst press mot laugenes berettigelse.

Det ble det nedsatt kommisjoner av kongen i København som vurderte de lukkede laugenes samfunnsøkonomiske funksjon og det er verdt å merke seg at myndighetene i Danmark-Norge vurderte å forby laugsordningen lenge før ideene om næringsfrihet kom på trykk i Adam Smiths bok *The Wealth of Nations*. Kommisjonenes konklusjoner er gjengitt blant annet i Inger Dübecks *Håndværksret og laugsrefomer 1700-1862*. Det er i første rekke denne boken jeg vil bruke for å gjennomgå høytstående embetsmenns syn på næringsfrihet. Det er fristende å si at det som foregikk i København var sentralregjeringens politikk, mens det som foregikk i Christiania var de lokale bymyndighetenes – altså magistratens - politikk.

Henrik Grevenor beskriver regjeringens kjennskap til forholdene i Norge som mangelfulle i likhet med alle andre byer i riket utover København. Det er i følge Grevenor heller ingen bevis for at særnorske forhold i det hele tatt ble diskutert.²⁶⁴ Lovene og forordningene i denne perioden som angikk laugene ble altså gitt med forholdene i København for øye og gjort gjeldende for de andre byene i Danmark og Norge.²⁶⁵

Laugene i København hadde historisk sett levd sitt eget økonomiske liv uten den store innblanding fra myndighetene. Selv om eneveldet hadde forsøkt å underlegge håndverkerne offentlig tilsyn og kontroll i 1681 hadde staten i svært liten grad lyktes i sine forsøk ved inngangen til 1700-tallet. Dette skyldtes blant annet at myndighetene var avhengige av de

²⁶² Grevenor (1936) s 326.

²⁶³ Dübeck (1983) s 191-192.

²⁶⁴ Grevenor (1936) s 179.

²⁶⁵ Grevenor (1936) s 176.

viktige samfunnsøkonomiske oppgavene mesterlaugene og svennegildene ivaretok som arbeidsmarkedsregulering og sosialomsorg innenfor en viktig yrkesgruppe.²⁶⁶ Håndverkerne utgjorde den største yrkesgruppen i København gjennom hele 1700-tallet og fra 1750 og utover vet man at det var mer enn 50 håndverkslaug i byen.²⁶⁷ I 1800 utgjorde håndverkere med familier 22 % av Københavns befolkning.²⁶⁸

I 1713 ble Politi og Kommersekollegiet samt magistraten i København pålagt å ”grundig overveie om laugene burde oppheves og at enhver skulle tillates og leve av det han har lært”²⁶⁹

En av grunnene til at man i 1713 var villig til en seriøs vurdering av det vi i dag vil kalle næringsfrihet hadde sammenheng med at en pestepidemi i 1711 tok livet av 22.535 av Københavns ca 60 0000 innbyggere, noe som gjorde at antallet håndverkere ble redusert.²⁷⁰ Det var også i denne omgang først og fremst det hensiktsmessige i laugenes strenge opptakskrav som ble behandlet ut i fra det faktum at man for tiden hadde for få håndverkere i København.²⁷¹ Ikke et utalt ønske om økt næringsfrihet.

Spørsmålet kommisjonen skulle besvare var om laugene skulle *aldeles ophøre*. Med tanke på bakgrunnen for at denne kommisjonen ble nedsatt fremstår problemstillingen som alt for vidtrekkende. Inger Dübeck legger vekt på at politi og kommersekollegiets kommisjon i denne utredningen gjorde svært lite ut av om laugene burde oppheves og tvert i mot kom en rekke begrunnelser for deres bevaring av den enkle grunn at kollegiet selv var sterkt involvert i Københavns næringsliv og neppe hadde noe ønske om noen laugsrevolusjon.²⁷² Kollegiet tok utgangspunkt i de tre hovedtypene for stats og byøkonomi som var gjeldende innen samtidens økonomiske teori. Dette var monopolium, propolium og polypolium. Eller sagt på en mer forståelig måte: monopol, forprang og uregulert konkurranse.²⁷³ Begrepene monopol og uregulert konkurranse gir seg selv, mens forprang ikke er et begrep som er i bruk i dag. Forprang var ulovlig oppkjøp eller salg av varer som etter loven skulle falbys i byene på bestemte steder og til bestemte tider.²⁷⁴ Av disse tre økonomiske modellene var det polypolium – eller uregulert konkurranse – kollegiet brukte mest tid på. Og det meste av den

²⁶⁶ Feldbæk (1993) s 82.

²⁶⁷ Feldbæk (1993) s 82, s 136.

²⁶⁸ Feldbæk (1993) s 136.

²⁶⁹ Dübeck (1983) s 191-193.

²⁷⁰ Mette Svart Kristiansen *Wodroffsgaards pestkierkegaard 1711* Københavns kronikk nr 62 s 6.

²⁷¹ Dübeck (1983) s 191.

²⁷² Dübeck (1983) s 195.

²⁷³ Schumpeter (1954) s 291-292 .

²⁷⁴ Lokalhistorisk leksikon (<http://lokalhistoriewiki.no/index.php/Leksikon:Forprang>) 08.10.2011.

tiden brukte de på å advare mot farene uregulert konkurranse medførte. En vanlig oppfatning av polypolium i samtiden var at dette var en tilstand der det på et sted eller i en by er så mange av en type håndverkere at de ødelegger næringsgrunnlaget for hverandre.²⁷⁵

Myndighetenes kontroll var også et argument som ble brukt til fordel for opprettholdelse av laugene. Kollegiet fryktet at byen skulle oversvømmes av udyktige håndverkere om laugene ikke kontrollerte antallet yrkesutøvere. Ikke minst fryktet man for den faglige opplæringen. Myndighetene måtte anerkjenne at håndverkets tette forbindelse med det tyske laugsvesenet var avhengig av at håndverkerne var organiserte i laug. Uten denne forbindelsen ville det bli vanskelig for Københavns håndverkere å få ta del i den tekniske og kunstneriske utviklingen som fant sted innen de forskjellige håndverk.²⁷⁶ Det var en administrativ side ved dette som også var viktig for myndighetene. Ved å beholde laugsordningen var det lettere og skaffe til veie informasjon om borgernes tilstand når skatter og avgifter skulle drives inn. Kollegiet fryktet at uten laugene kunne ikke øvrigheten holde byen *under behørig tvang og myndighet*, og det ville være vanskeligere å samle borgerskapet når det var behov for dette.²⁷⁷

Man kan ikke si at kollegiet på noen som helst måte kom med noen argumenterte for at laugene burde oppheves, men de foreslo reformer på enkelte områder. En kilde til spenning og konflikt både mellom myndigheter og innad i håndverkstanden var at i mange håndverkslug lå antall mestere fast, mens antallet svenner stadig økte. For svennenes del betød dette at det var bortimot umulig for dem å bli opptatt som mestere, mens det for myndighetene var bekymringsfullt at dette ikke førte til tilstrekkelig konkurranse.²⁷⁸ På tross av at dette var noe kommisjonen fra kongens siden var forventet å ta tak i, unngikk kommisjonen å kommentere denne problemstillingen. Resultatet ble faktisk at kommisjonen knapt kommenterte det den var blitt satt til å utrede overhodet. De eneste konkrete endringsforslagene kommisjonen kom med var at utgiftene for å slutte seg til laugene burde ned og at det først og fremst var oldermennenes traktementer i forbindelse med opptak av nye mestere som måtte reduseres. Man nevnte også problemene med militære frimestere og svenner, i tillegg til et forslag om en ny og generell laugslov. Dette var saker det ikke ble gjort

²⁷⁵ Dübeck (1983) s 193.

²⁷⁶ Feldbæk (1993) s 83.

²⁷⁷ Dübeck (1983) s 193.

²⁷⁸ Feldbæk (1993) s 82.

noe med og denne kommisjonen overførte i det hele tatt ingen av sine betenknings over til handling. I denne runden skjedde det i praksis ingenting.²⁷⁹

I stedet ble det i perioden fra 1714 til 1730 utstedt en rekke spredte næringsreguleringer, hvor en stor del angikk håndverket. Mange av disse næringsreguleringene gikk på tvers av mesterlaugenes ønsker, med utvidet adgang for militære til å drive med håndverk og utvidede muligheter for utenbys håndverkere til å slå seg ned i København som frimestere. Man fikk en situasjon der mange håndverkere jobbet under særlige privilegier eller konglig bevilling, til stor frustrasjon for håndverkslaugene som sendte en rekke klager til både kongen, dronningen og magistraten i København. Resultatet ble at det i 1731 ble nedsatt en kommisjon som først i 1738 ble ferdige med sin utredning.²⁸⁰ Kommerskollegiet fikk i oppdrag og overveie problemene rundt laugsforholdene og fremme løsningsforslag. Samtidig fikk magistraten i København i oppdrag å overveie om noen av de eksisterende laugene kunne oppheves og om det fortsatt var grunnlag for og opprettholde mange av de eksisterende særretter og privilegier.²⁸¹ Det var spesielt de militæres rettigheter som trengte en avklaring. Det skulle også tas stilling til om nye laug burde opprettes. Kommisjonen og magistraten utarbeidet sine betenknings og 45 handel og håndverkslaug sendte inn et skriv om hva de oppfattet som problematisk med den eksisterende lovgivningen. På grunnlag av dette ble det utarbeidet en kongelig resolusjon om laugene i København i 1739.²⁸²

Laugenes innsigelser gir et interessant innblikk i hvordan de tenkte, og det var et gjennomgående tema at de ønsket å holde antallet yrkesutøvere nede. Antall bakere var satt til 50, men laugene mente at det kun var 35 forsvarlige bakergårder i København og at de resterende måtte settes i forsvarlig stand før de kunne få lov til å fortsette virksomheten. Slakterne søkte om at antallet frimestere innen deres profesjon ble satt til ned til seks og at ingen nye frimesterbevilinger skulle utstedes når disse falt fra. Tømrerne, murermesterene og snekkerne klaget på sin side over at de mange fremmede som jobbet innen deres næringer, både militære med særberettigelse, og utenbys håndverkere som hadde kommet til København etter en større bybrann i 1728. I disse sakene fikk laugene delvis medhold, men de militæres rettigheter forble uendret. Det man i størst grad slo ned på var utenbys håndverkere som virket i København, de ble pålagt å søke opptak i laugene for å kunne jobbe i byen.

²⁷⁹ Dübeck (1983) s 194-195.

²⁸⁰ Dübeck (1983) s 196.

²⁸¹ Dübeck (1983) s 198.

²⁸² Dübeck (1983) s 198.

Kannestøperlauget fikk på sin side en alvorlig reprimande for slett arbeid. Så lenge dette lauget ikke var i stand til å utarbeide tinn av en høyere kvalitet så ikke staten det som formålstjenelig å ha restriksjoner på import av tinn fra utlandet. Magistraten ga lauget en tidsbegrenset frist til å bevise at de kunne utarbeide tinn av britisk kvalitet, hvis de ikke klarte dette ville de ikke få beholde sine privilegier.²⁸³ Utover laugenes innspill var det lite som skilte denne utredningen fra den forutgående. Man la fortsatt vekt på at uregulert konkurranse ville ødelegge næringsgrunnlaget for alle, laugene gjorde det lettere for myndighetene å ha kontroll på borgerne i forhold til skatt og andre forhold. Man fryktet fortsatt for manglende internasjonale impulser hvis laugene ble opphevet. Laugene fikk altså medhold i at antallet mestre skulle reguleres, og at de selv skulle styre dette gjennom sine egne organisasjoner. De ble riktignok pålagt å ikke gjøre det for vanskelig å bli opptatt i laugene, og de lyktes heller ikke med å innskrenke de militæres næringsrett. Også i denne runden med utredninger ble laug og privilegiepolitikken opprettholdt.²⁸⁴

En av hovedmennene bak denne forordningen var regjeringens juridiske rådgiver Henrik Stampe. I sin artikkel om den økonomiske debatten om laugs og kjøpstadsprivilegier på 1700-tallet deler historiker Anne Riising opp perioden i tre faser. Reformmerkantilismen (1750-72), den merkantilistiske reaksjon (1772-84) og den borgerlige liberalisme fra og med 1784.²⁸⁵ En meget sentral skikkelse blant reformmerkantilistene var Generalprokutør Henrik Stampe. Reformmerkantilistene hevdet at oppfatningen om at byenes handel og håndverk utelukkende kunne overleve ved en nøye overholdelse av eksisterende privilegier var feilaktig og at dette tvert i mot førte til monopoldannelse, uheldig prissamarbeid og dårlige produkter til forbrukerne.²⁸⁶ I senere historieforskning brukes termen *sen-merkantilisme* fremfor *borgerlig liberalisme* for denne perioden.

Stampes stilling kan sammenlignes med en ministeriell lovavdeling i dag og hans arbeide gikk ut på å utarbeide juridiske svar på kompliserte saker og lovforslag.²⁸⁷ Han skrev derfor en rekke betenkninger om forskjellige samfunnsforhold og var spesielt opptatt av de økonomiske og sosiale virkningene av laugs og privilegiepolitikken. Når betenkningene ble skrevet nådde de ikke lenger enn til regjeringsskollegiet, men hans betenkninger hadde

²⁸³ Dübeck (1983) s 200.

²⁸⁴ Dübeck (1983) s 199-201.

²⁸⁵ Anne Riising Den økonomiske debat om lavs og købstadsprivilegier i sidste halvdel af det 18.århundrede *Erhvervshistorisk Årbog* 1958 s 107.

²⁸⁶ Jørgen Mikkelsen Sjællandske markeder 1775-1800 *Historie/Jyske Samlinger, Bind 1994* (1994) 2.

²⁸⁷ Dübeck (1983) s 201.

innvirkning på avgjørelser og forordninger i perioden han satt som generalprokurator. I 1790 årene ble hans betenknninger utgitt i bokform og motstanderne av laugsystemet hentet mange av sine argumenter fra denne.²⁸⁸ En klage fra Urtekremmerlauget i København over at det var for mange som hadde fått kongelig bevilling til å drive innen deres næring ga Henrik Stampe muligheten til å ta tak i en næringspolitikk han åpenbart var skeptisk til. På tross av at han skulle uttale seg om denne spesielle saken tok han opp laugs og privilegiepolitikken i sin fulle bredde betenkningen av 8. september 1760.²⁸⁹

Stampe innledet med å slå fast at det de siste hundre årene hadde vært et økonomisk og politisk problem om håndverks og kjøpmannslaug skal betraktes som nyttige eller skadelige. Han argumenterte for at laugsystemet hadde en negativ økonomisk virkning på samfunnet da laugenes lukkede natur ga dem karakter av monopol innenfor en bransje, der noen menneskers tillatelse til å drive næringsvirksomhet gikk på bekostning av andres utelukkelse. Den manglende konkurransen førte til dyre og til dels dårlige danske varer som igjen ga økt import av billigere og bedre håndverksprodukter fra utlandet. De lukkede laugene forhindret den frie konkurranse som måtte til for senke prisene og øke kvaliteten på det som ble produsert lokalt.²⁹⁰

Stampe kritiserte også hvordan laugsystemet gjorde det vanskelig for borgerne å bytte profesjon om de skulle ønske det og at systemet forhindret mange mennesker fra å kunne leve av sine ferdigheter. De høye omkostningene ved å lage mesterstykke anså Stampe som ekskluderende og foreslo at det burde være nok om en svenn ble eksaminert av en gruppe mestere slik at man kunne avskaffe ordningen med mesterstykke.²⁹¹

Henrik Stampe var også sterkt kritisk til de sosiale følgene av laugs- og privilegiesystemet. Han slo fast at i enhver velinnrettet stat burde det være tillat for alle å ernære seg på den lovlige måte man selv synes er den beste og at ingen som kunne eller ville arbeide med noe han behersket for å forsørge seg og sine burde være nødt til tigge eller lide nød. Dette mente Stampe burde være et grunnleggende prinsipp, og fulgte man ikke dette kunne man takke seg selv om man skapte tiggere.²⁹²

Stampe foreslo at det burde vurderes om det en gang for alle burde vedtas at det ingen nye laug eller laugsartikler skulle godkjennes med mindre de var utformet slik at adgangen til

²⁸⁸ Grevenor (1936) s 326.

²⁸⁹ Grevenor (1936) s 326, Dübeck (1983) s 203.

²⁹⁰ Dübeck (1983) s 203-205.

²⁹¹ Grevenor (1936) s 329.

²⁹² Dübeck (1983) s 200-203.

laugene ble gjort enklest mulig og opptaksgebyret ble holdt på et lavt nivå. Det burde også vurderes om eksisterende laug burde oppløses. Hovedsakelig ønsket han å gjøre det slik at alle som kunne og ville noe skulle få slippe til.²⁹³ Han avsluttet med å oppfordre kanselliet til å drøfte hans i alt 15 punkter med kommerskollegiet slik at man kunne utarbeide en felles praksis i laugsforholdenes administrasjon.²⁹⁴ Resultatet av Stampes betenkning ble Forordningen av 10.april 1761.

I forordningen av 10.april 1761 gjorde man mer enn bare å diskutere laugenes og privilegiene skadelige virkning. Den gikk i retning av å lempe på næringslovgivningen, selv om laugene og handelsborgernes rettigheter ble opprettholdt. Derimot gjorde den det svært mye enklere for andre å slippe til, ved å slå fast at i de kjøpsteder der det ikke fantes sluttede laug eller andre former for særlige privilegier som kunne føre til særlige unntak, skulle enhver som hadde borgerskap kunne ernære seg på en hvilken som helst måte, om det var gjennom håndverk, handel eller fabrikk og manufaktur virksomhet. Argumentasjonen for dette var:

så som kongen er kommen i erfaring, at endog i de købstæder, hvor det ikke er noe sluttet laug, der forbydes ofte en borger og foretage seg ett eller annet, og grunnen til dette forbudet være at pågældene ikke har tegnet borgerskap på bestemte fag, hvilket antyder den feilaktige innstilling hos myndighetene, at man mener hver gang en person vil foretage seg noget, må han kjøpe tillatelse av øvrigheten. En tillatelse som stort sett nektes av den årsak at det er nok av den slags i byen

Hovedendringen med forordningen av 10.april 1761 var altså ikke å begrense privilegiene til de som allerede tilhørte borgerskapet, men å gjøre det lettere for andre å slippe til og kunne livnære seg av bynæringer. Den viktigste endringen som en følge av forordningen av 10.april 1761 var at det ville bli meget vanskelig å opprette nye laug. I Norge var det bare gullsmedlauget i Christiansand som fikk laugsrett etter dette, som et slags unntak som bekrefter regelen.

I 1790 ble nok en laugskommisjon nedsatt, den ble kalt *Kommisjonen for lavsartiklernes forbedring*. Kommisjonens egentlige mandat var å se hvilke tiltak som kunne iverksettes for å avskaffe de høye omkostningene ved opptak til laugene, men også denne kommisjonen gikk lengre i sin betenkning enn dets opprinnelige oppdrag. Etter to år med møtevirksomhet og en grundig gjennomgang av laugsartiklene sammenfattet kommisjonen et skrift, ført i pennen av professor Abilsgaard.

²⁹³ Grevenor (1936) s 328.

²⁹⁴ Dübeck (1983) s 204-205.

Mandagen den 16. og lørdagen den 19. december var kommisjonen atter forsamlet. I disse forhandlinger blev Resten af conceptet fremlagte gjenomgaaet forefundene forandringer i sammen giort. Efter at saadant var skeed overleverede Professor Abilsgaard skrift af følgende inhold.²⁹⁵

Professor Abilsgaard skrift gikk lenger i sin kritikk av laugsvesenet enn Henrik Stampes 15 punkter fra 1760. Kommisjonen kritiserte spesielt det som må betraktes som laugenes viktigste argument for egen eksistensberettigelse, nemlig deres funksjon som utdanningsorgan innen håndverksfagene. Kommisjonen reglerett slaktet læredreng og svennesystemet på følgende vis:

(De som) indsettes i lære ved haandværkstanden, er den usleste og mest trængende ungdom, hvis fædre ikke have evne at underholde dem til de ere halvvoxene, der, uden hensigt til hvad i tiden skal blive af deres børn, overdrage dem til haandværksmesterne, ene og alene for at blive befridd fra den byrde dette børn forarsager dem, og mæsterene, der ikke kan have andre hensigte end egen nytte,²⁹⁶

Kommisjonen mente altså at rekrutteringen til håndverksfagene led under et dårlig renommè, som førte til at rekrutteringen for det aller meste kom fra de laveste sjiktene av samfunnet. Det hjalp heller ikke at laugene – etter kommisjonens mening – ikke gjorde det som burde forventes i henhold til den håndverksmessige utdanningen.

De bruges derfor alminnelig til at foreta alle huslige plikter, de løber uophørlig paa gaderne, foretter huslige gjøremaal hiemme og naar Læreaaarene er over bliver de udskrevne, enten de blivde duglige eller ej. De have ikke lærd hvad de burde vide, som børn, skrive og regne, som endog i professionen kunde bidrage noget til at udvide deres indsikter. Og ligeom fædrene overlade de pligter der paalegger dem for deres børn, saaledes glemme mæstern det de skylde deres læredreng! denne viktige, at lære dem det de i Sidste skal ernære sig med.²⁹⁷

Dette var svært bekymringsfullt ifølge kommisjonen, da resultatet av dette ble et stort antall danske svenner som ikke var kompetente nok til å få arbeide hos en mester..

Håndverkslaugene selv omgikk dette resultatet av egen manglende evne og vilje til å oppfylle sin utdanningsmessige plikt ved å ansette tyske svenner. Dette hadde i følge kommisjonen alvorlige samfunnsøkonomiske konsekvenser:

(svennenes) gamle fattige foreldre overladt til armodets grusomme Skiebne, berøvet herved deres alderdoms støtte, hvorved almisselemmenes antal forøges og de arbejdendes antal forminskes.²⁹⁸

Kommisjonen så derfor med spesielt stor bekymring på de mange tyske svennene i København og andre byer i Danmark-Norge. Kommisjonen slo fast at man ikke lenger hadde behov for å lære av de tyske håndverkerne, den var også skeptisk til de tyske svennenes moral og behandling av de lokale læredrengene.

²⁹⁵ SAK.: Danske Kancelli, Forhandlingsprotokoll 09.02.1794 s 162.

²⁹⁶ SAK.: Danske Kancelli, Forhandlingsprotokoll 09.02.1794 s 164.

²⁹⁷ SAK.: Danske Kancelli, Forhandlingsprotokoll 09.02.1794 s 164-165.

²⁹⁸ SAK.: Danske Kancelli, Forhandlingsprotokoll 09.02.1794 s 166.

Disse Omløbere berøve ikke alene vore egen Levebrød, men de fordærver moralitet og sædelighet ibland de danske svende, (...) og herved afskrække foreldre, der elske deres børn fra at underkaste dem en saa vilkaarlig behandling af ryggeløse mennesker²⁹⁹

Denne kommisjonens betenkninger ble levert kanselliet for videre utarbeidelse, men forhold utenfor kommisjonens kontroll gjorde at dens arbeid ble overflødig utover det rent normative.³⁰⁰

Onsdag den 30.juli 1794 bryter en stor streik ut blant tømmersvennene i København.³⁰¹ Da loven forbød svenner å forlate sine mestere ble flere arrestert omgående og deres ledere idømt forholdsvis høye bøter eller kortere opphold på tukthuset. Dette førte til at de resterende tømmersvennene samlet seg på deres herberge i København, for å unngå å lide samme skjebne.³⁰² Den 4.august innleverte tømmersvennene en klage på svennene til politiet, noe som førte til at samtlige svenner ble innkalt til politiretten i København.³⁰³ Ingen møtte, og en rettsbetjent tok turen til herberget for å oppfordre svennene om å møte klokken åtte påfølgende dag. Der fant han omtrent 300 svenner, som alle nektet å møte i politiretten.³⁰⁴ Det store antallet svenner gjorde politiet maktesløse. Derfor ble 200 soldater sendt til herberget, der de pågrep de tilstedeværende svennene og førte dem til garnisonen Kastellholmen.³⁰⁵

Lederne for streiken og svært mange av de andre tømmersvennene var tyskere. 122 av 123 pågrepne tyske svenner ble dømt til fire måneders straffarbeid på festningen.³⁰⁶ Disse dommene ble aldri eksvert, i stedet ble det bestemt at de tyske tømmersvennene *uførtøvet skulle bringes ud af vore Riger og Lande, og deri ikke meere nogensinde indfinde sig.*³⁰⁷

Dermed var problemet med de tyske svennene påpekt *av kommisjonen for lavsartiklernes forbedring* langt på vei løst, men uroen blant svennene var ikke over med dette. Murersvennene, bakersvennene og skreddersvennene hadde også nedlagt arbeidet og samlet seg på sine respektive herberger. Man sto overfor en mulig generalstreik.³⁰⁸ For å løse denne akutte krisen ble det opprettet en ny laugskommisjon, som både skulle forholde seg til de streikende svennene på kort sikt og utarbeide forslag til endringer på lengre sikt.³⁰⁹

²⁹⁹ SAK.: Danske Kancelli, Forhandlingsprotokoll 09.02.1794 s 166.

³⁰⁰ Dübeck (1983) s 213.

³⁰¹ Edit Rasmussen Mester og svend (Århus: Universitetsforlaget Aarhus 1985) s 120.

³⁰² Rasmussen (1985) s 120-121.

³⁰³ Rasmussen (1985) s 121-122.

³⁰⁴ Rasmussen (1985) s 123.

³⁰⁵ Rasmussen (1985) s 124.

³⁰⁶ Rasmussen (1985) s 126.

³⁰⁷ Rasmussen (1985) s 126.

³⁰⁸ Rasmussen (1985) s 129.

³⁰⁹ Rasmussen (1985) s 130.

Kommisjonen samlet inn et stort materiale og erklærte at dens umiddelbare inntrykk var at *laugsvæsenet i almindelighet, således som det var kommet fra Tyskland til Danmark, lagde meget tvang på borgerfriheten og mange hindringer i vejen for kundskab og flid i håndverksarbeidet.*³¹⁰ Dette er en ytterligere bekreftelse på at næringsfriheten som ideal hadde fått fotfeste i embetsstanden. Selve streiken var først og fremst et lønnsoppgjør. Svensnene hadde nok ikke næringsfrihet som ideal, de ønsket derimot en lønn det var mulig å leve av. Svensnenes lønn var dårlig, det samme kan sies om deres muligheter til å avansere til mester. De fleste hadde derfor ikke noen realistiske utsikter til en lysere økonomisk fremtid.³¹¹ Mads Ramstad viser til at dette også var situasjonen i Norge. Ramstad skriver at det allerede på 1700-tallet er grunn til å tro at det hadde utviklet seg et proletariat av håndverkssvenner som måtte se i øynene at de aldri kom til å bli mestere.³¹² Kommisjonen tok konsekvensen av dette og foreslo liberale regler for frimesterskap, mer liberale enn det som skulle bli resultatet i Forordningen av 21.mars 1800.³¹³ Kommisjonen gikk også inn for og avskaffe kriminaliseringen av svenner som forlot sine mestre og ordningen med tvangsmessig tjeneste hos en mester utpekt av lauget for arbeidsledige svenner.³¹⁴ Begge forslagene må kunne ansees som et skritt i næringsliberal retning, selv om det fortsatt ikke var snakk om et fritt arbeidsmarked innen håndverksektoren.

De to laugskommisjonene på 1790-tallet la grunnlaget for en liberalisering av lovverket som først ble omgjort til gjeldene forordninger på tidlig på 1800-tallet. Det normative grunnlaget for denne utviklingen, strakk seg tilbake til Stampes betenkning av 1760, forordningen av 1761 og kommisjonene av 1792 og 1794. Allerede i Forordningen av 21.mars 1800 ble forslagene til kommisjonen gjennomført. Svensnene kunne nå forhandle fritt med mestrene utenfor laugets kontroll og etter fire års tjeneste som svenn ble de frimestere med borgerbrev. Dermed var det - i følge Grevenor – *skutt en bresje i selve laugsystemet.*³¹⁵

Christiania på 1790-tallet

Lokalt i Christiania merket man også konsekvensene av endrede holdninger til laugene og næringsfriheten. Ikke minst Christianias politimester Andras Bull gjorde seg bemerket. Han

³¹⁰ Dübeck (1983) s 216.

³¹¹ Dübeck (1983) s 217.

³¹² Ramstad (1996) s 190.

³¹³ Dübeck (1983) s 217.

³¹⁴ Dübeck (1983) s 217-218.

³¹⁵ Grevenor (1936) s 339.

satt i embetet fra januar 1790 til sin død i 1796.³¹⁶ I løpet av denne perioden skapte han furor blant håndverkerstanden i byen med en artikkel i *Topografisk Journal for Norge* i 1793 om *Haandværkerne i Christiania*.

Bulls artikkel samsvarer i stor grad med Abilsgaards skrift på vegne av *Kommisjonen for lavsartiklernes forbedring* på et viktig punkt. Der Abilsgaard hadde fremhevet hvordan håndverkslaugene rekrutterte fra *den usleste og mest trængende ungdom*³¹⁷ beskriver Bull håndverkerne på denne måten:

..siden denne stand er så nødvendig, bør man sørge for å få gode subjekter som har fått en god oppdragelse og veiledning til å lære sin profesjon. Thi å ta disse i fleng, slik som det nu skjer av den laveste klasse mennesker, og for det meste av gatedrenger med slett oppdragelse, som er oplært i tyverier og allehånde skjelmstykker før de kommer i læren.³¹⁸

Utover det rent næringspolitiske tyder omtalen av håndverkerne på at de blant embetsstanden var ansett som pøbler og underklasseramp av verste sort.

Andreas Bull var preget av tidens liberale strømninger og bekymret seg over at håndverkerne – etter Bulls syn – var en uopplyst og udannet klasse. Dette mente Bull kunne løses gjennom offentlige håndverksutdanninger utenfor laugsvesenet. Der burde de undervises *i moralen og den smukke naturen* i tillegg til det rent håndverksfaglige.³¹⁹ Noe som etter opplysningstidens forestillinger ville kultivere standen å gjøre dem bedre mennesker. Han brakte også på banen mer praktiske argumenter for å reformere håndverksutdanningen, og konkluderte med at både privilegiene og laugene burde oppheves:

Den alminnelige mening for nærværende er (..) at alle Laug og Privilegier skulde ophæves og Næringsvejene Staae aabne for enhver Borgers Vindskibelighet, gid de maatte Blive det!³²⁰

Både Grevenor og Holmsen beskriver en voldsom debatt i intelligenssedlene i etterkant av Bulls artikkel. Dessverre er det en lakune i Nasjonalbibliotekets database over norske *Intelligenssedler* fra 1774 til 1817, noe som gjør det vanskelig å fordype seg i denne debatten. Fra litteraturen går det allikevel klart frem at reaksjonene var sterke. I følge Paul Holmsen rykket samtlige laug ut med motskrift.³²¹ Deler av snekkerlaugets motskrift er gjengitt i Paul Holmsens bok *Kristiania politis historie 1624-1884*.

Da hr kancellieraad s.t Bull som stadens politimester burde heller stræbe at ære end vanære Borgerskabet, og han foruden andre ogsaa har paa den mest vanærende maade angrebet snedkerlauget,

³¹⁶ Holmsen (1884) s 95 og 98.

³¹⁷ SAK.: Danske Kancelli Forhandlingsprotokoll 09.02.1794, s 164.

³¹⁸ Grevenor (1936) s 330.

³¹⁹ Grevenor (1925) s 130.

³²⁰ Grevenor (1925) s 130.

³²¹ Holmsen (1884) s 97.

idet han blandt 10 mestere sætter nogle gode, men de fleste fuskere, saa efterdi vi ingen ved som kan passere som fusker, og efterdi han har vanæret vores laug som geshimfelaug(..) saa forlange vi herved at blive frikjendt for navn av fuskere, og alt hvad s.t hr cancellieraad Bull har skrevet om os, at blive anset som uriktig.³²²

Ifølge Holmsen ble Bull samtidig gjenstand for en rekke skandaleskrifter som ble hengt opp i Christianias gater.³²³

I løpet av 1700-tallets siste tiår ble ett av byens store og tradisjonsrike laug oppløst. Bakerlauget hadde lenge vært underlagt en streng kontroll fra byens myndigheter. De fastsatte prisen på bakervarer og etter 1786 påla myndighetene bakerlauget at de skulle ha et minimumskvanta av kornvarer i forråd for vintrene.³²⁴ Dette klarte ikke bakerlauget å oppfylle, dermed ble lauset tvangsoppløst gjennom reskriptet av 10.juni 1796:

Grundet af en Skrivelse fra St. i forrige aar til det Danske Cancellie erfares, hvad kiøbmændene i Christiania have ytret i anledning af den da heftende Mangel paa korn-varer, samt hvad Bager=Lauget, der ei var forsynet med det ved Rescr. 1. Dec 1786 befalede Forraad, i denne henseende har anført, saavel som Laugets senere ved Raadstue=Møde giorte Erklæring, hvorved det intet havde imod Laugets ophævelse.

Bager=Lauget i Christiania som ikke til alle tider kan see sig forsynet med det ved Resc 1.dec 1786 Bestæmte og til Byens Fornødenhet uundværlige korn skal ophæves. Og maa det være enhver Borger som enten er kornhandler, eller har taget Borgerskab sammesteds paa høkerie tilladt at drive Bagerie, uden at være bunden til nogen vis Art, hvis ophævelse ikkum skal være til en Prøve, og indtil videre. Saa skulle og de af Borgerskabet, der angive sig for at ville bage, være forbundet til ved hver Winters Begyndelse forsynet sig med et i Forhold til hans Næringsdrift passende Quantum korn=Varer, Ligesom og Enhver, der saaledes vil anlægge Bager=Ovne, skal forholde sig efter det som desangaaende i Brand=forordningene er foreskrevet. hvilke begge Dele vedkommende Øvrighed nøie har at paasee, og derom at stille et ordentlig Eftersyn. I øvrigt skal Stiftamtsmanden have nøye Indseende med at der i det fornødne Brøds Baging i Christiania ingen Tid skeer nogen Standsing.³²⁵

Christiania bakerlaug ble altså oppløst. Christianias skredderlaug opplevde at deres næringsmonopol ble så innskrenket at antall mestere stadig var synkende. Skreddernes arbeidsfelt hadde tradisjonelt omfattet både herre-og dameskredderi og mestrene måtte beherske begge deler.³²⁶ I følge Grevenor var det ingen andre fag som hadde så mange som gikk dem i næringen, og disse var hovedsakelig kvinner som sydde kvinneklær.³²⁷ Det kom også en rekke bestemmelser fra 1760 og utover som innskrenket skreddernes særretter. I 1760 ble det tillat for alle å handle med trykte bomullstoffer, i 1762 ble det tillat for alle å sy og selge snøreliv, skjorter og luer m,m til barn under fem år. I 1768 ble tillat for alle å sy ordinære klær til tjenestejenter, samt reparere og omgjøre kvinneklær med egne henders hjelp.

³²² Holmsen (1884) s 97-98.

³²³ Holmsen (1884) s 98.

³²⁴ Sprauten (1992) s 332.

³²⁵ Rescriptet av 10.Juni 1796.

³²⁶ Grevenor (1936) s 265.

³²⁷ Grevenor (1936) s 266.

I 1790 ble det tillatt for alle borgere å selge klær til arbeidsfolk, håndverksfolk og tjenestefolk og i 1799 fikk alle rett til å selge hjemmeproduserte lerrets-og seildukstøy til sjøfolk og allmuefolk.³²⁸ Resultatet av dette ble at skredderlauget ble stadig mindre og de 34 laugsmestrene fra 1730 var redusert til 20 laugsmestre på 1790-tallet.³²⁹ De overnevnte bestemmelser gjaldt i første rekke for København, men juridisk sedvane fra denne perioden var at disse bestemmelsene som oftest ble gjeldende også for de andre kjøpstedene i Danmark og Norge.

Også i Christiania var det tydelige tendenser til endring når århundret gikk mot slutten, både normativt i Bulls tilfelle og praktisk i tilfellene bakerlauget som ble oppløst og skredderlauget som var blitt marginalisert i forhold til tidligere tider. Det skulle enda gå noen år før laugene endelig ble oppløst, men tendensen både fra sentralt hold i København og lokalt i Christiania kunne spores i flere forskjellige utviklingstrekk.

³²⁸ Sandvik (1992) s 122-123.

³²⁹ Grevenor (1936) s 265.

Kapittel 7: Konklusjon

- Hva slags sosioøkonomisk kontekst gjorde ”fusk” til et fenomen?

Næringslivet på 1700-tallet var regulert av privilegier og særretter som ga rettigheter til noen på bekostning av andres utelukkelse. Det merkantilistiske systemet dominerte i den vestlige verden og med datidens europeiske kolonivelde dominerte også dette økonomiske systemet det meste av den øvrige verden. Utover 1700-tallet ble systemet noe mer liberalt og gikk over i en sen- merkantilistisk fase.

Næringslovgivingen var alt annet enn strømlinjeformet, med en rekke unntak og særbestemmelser. Dette var et resultat av spredte næringsreguleringer, ofte med utgangspunkt i lokale forhold i København. Når det gjelder ”fusk” må nødvendigvis laugene innen håndverksfag være det primære studieobjektet. Laugene hadde flere viktige funksjoner - ikke minst i forhold til den faglige utdannelsen av håndverkere - og å sørge for at håndverket var forbeholdt disse faglig utdannede håndverkerne. Laugene jobbet for lokalt monopol innen sitt fag, og jaget fuskere og bønhaser under såkalte *jagningsforretninger*. Som man ser av kapittel fire uttrykte flere fuskere på Vaterland frykt for *amptet*, noe som i det minste indikerer at det ikke var uvanlig med langt mindre reglementerte jagninger enn loven tilsa. På den annen side er det ingenting i verken Christiania skomakerlaugs amtsprotokoll, Christiania-politiets forhørsprotokoller eller Christiania politiretts forhandlingsprotokoller som kan bekrefte eller avkrefte dette. Man kan også se at laugene i 1714 selv ga bevilling til en begrenset næringsvirksomhet innen respektive fag, noe man ut fra borgermantallet ser ble overtatt av myndighetene senere på 1700-tallet. Dette anser jeg som en *merkantilisering* av økonomien, heller enn en liberalisering. Myndighetene ga flere tilgang, men det var fortsatt staten som regulerte antallet næringsutøvere.

Den sosioøkonomiske konteksten var hovedsakelig utbredt fattigdom og et system som vanskeliggjorde sosial mobilitet. By-eller forstadsboerne som verken hadde borgerskap eller innpass i laugene hadde begrensede muligheter til å livnære seg på lovlig måte som håndverkere eller innen handel. Det var ikke var snakk om noen homogen gruppe av handelsborgere eller laugsorganiserte håndverkere som utgjorde en økonomisk elite i skarp kontrast til de som sto utenfor. Flertallet av handelsborgerne og de laugsorganiserte håndverkerne var relativt fattige og tilhørte den store gruppen definert som *det lavere økonomiske sjikt*. Dette bidrar også til å forklare hvorfor håndverkslaugene la mye ressurser i å jage fuskere, da deres egne medlemmer for det aller meste ikke var spesielt godt bemidlede

og det var en utbredt oppfatning i merkantilismens tidsalder at uregulert konkurranse ville ødelegge næringsgrunnlaget for alle.

- Hvem var fuskerne?

Generelt var det slik at man i byer uten laug kunne ernære seg fritt under forutsetning av at man fikk innvilget borgerskap. Mens hvem som helst kunne livnære seg som håndverker på landet. I kjøpstedene måtte man enten være medlem i et håndverkslaug eller fått en kongelig bevilling for å kunne drive som håndverker. Det fleste av de med kongelig bevilling var såkalte *frimestere*. Frimester som juridisk begrep dukket først opp i reskriptet av 23. oktober 1713. Frimesterne fikk næringsbevilling fra magistraten som ga dem tillatelse til å drive innen et håndverksfag utenfor laugene, De fikk ikke holde drenger og svenner. Den faglige opplæringen skulle være laugenes domene. Frimesterordningen ble også brukt av myndighetene til å sørge for at det var håndverksmestere i byen i fag uten laug og til å gi staten økte muligheter til å regulere antallet yrkesutøvere på bekostning av laugenes monopol.

I byer med laug var det hovedsakelig de militære som krysset borgernes rettigheter. De viktigste gruppene blant de militære som krysset borgernes rettigheter var provisorene og de som var under frimannsordningen. Frimenn var vervede soldater som hadde permisjon og som i hovedsak livnærte seg selv, mens provisorene for det meste var reservemannskap for artilleriet som skulle slippe *borgelig tyngde*, som altså var skatter, avgifter og pålegg som varierte mellom de forskjellige profesjonene. De hadde lov til å arbeide fritt i det håndverket de var svenn i uten at laugene kunne tiltale dem som fuskere. Fellesnevningen for begge gruppene var at de var reservemannskaper som ble innvilget en viss næringsrett for å kunne livnære seg selv mellom tjenesteoppholdene. Formålet med dette var å holde statens lønnsutgifter nede. Dette var viktig for statsfinansene, da militærbudsjettet i perioden utgjorde hele 77 prosent av statsbudsjettet. De militæres næringsrett var begrenset og nye forordninger justerte disse begrensningene med relativ hyppighet gjennom 1700-tallet. De mest grunnleggende begrensningene var allikevel for det meste å tilstede, og det var at de kun skulle jobbe med egne hender – altså ikke ha drenger, svenner eller annen form for assistanse – og at de kun skulle jobbe for andre militære, ikke sivile. Når det gjelder det siste punktet var det store variasjoner i forhold til hvordan dette ble fulgt opp både i norm og praksis.

I kapittel fire fant jeg enkelte personer på Vaterland som i skattemanntallet oppga å gå de laugsorganiserte i næringen til magistratens utsendinger. Hovedkonklusjonen i forhold til dette er todelt. For det første må man anta at det er mørketall, som man av opplagte grunner kun kan spekulere i. Når det gjelder de som faktisk oppga å være fuskere er funnene mer

konkrete. Fuskerne var fattige, men ikke i en vesentlig annerledes økonomisk situasjon enn det store flertall av Vaterlandsboere. Utover det gir ikke de seks personene som oppga fusk som næringsvei nok grunnlag til å underbygge en tilfredsstillende hypotese om hvem som var fuskerne på Vaterland i 1714.

I kapittel fem er det utvalget større og gir et bedre grunnlag for å si noe kvalifisert om hvem fuskerne var, fortsatt med forbehold om mørketall av ukjent størrelse. I periodene 1776-1780 og 1790-1794 er det til sammen 51 siktelsler for fusk i håndverksfag oppe i politiretten. Inndelt etter grupper var det 16 siktelsler mot militære, tre siktelsler mot kvinner, seks siktelsler mot håndverkere og 26 siktelsler mot personer som faller utenfor disse gruppene. Av de som ble bøtelagt eller gitt advarsel for fusk i håndverksfag var det syv militære, fem håndverkere og 14 personer som faller uten gruppene. Samtlige kvinner ble frikjent. Ser man nærmere på gruppen ”andre” gjelder flere av sakene forstadsboere fra Grønland, i de andre sakene er det lite konkret som kommer frem om bakgrunnen til de siktede. Dette indikerer uansett at forstadsboere og militære var de største gruppene innenfor de som drev med fusk i håndverksfag. Dette kan for det første bety at de faktisk var overrepresentert – noe som virker sannsynlig - og det kan også indikere at laugene var spesielt interessert i disse gruppene da de begge med en viss rett kan hevde å ha befunnet seg i en juridisk gråsoner. De militæres juridiske rettigheter var tydeligere og langt mer anerkjente, mens grønlandboerne ikke møtte den samme velvilligheten i politiretten. Fuskersakene viser allikevel med all tydelighet at mange grønlandsboere selv mente at de burde ligge under landsjurisdiksjonen. Dette argumentet førte ikke frem i noen av fuskersakene jeg har sett på i denne masteroppgaven. De militæres rett til å arbeide med egne hender var derimot innarbeidet både som norm og praksis, mens det var noe varierende norm og praksis i forhold til om de også kunne arbeide for sivile. Der ser også ut til at de militæres forbud mot å benytte seg av assistanse i arbeidet i stor grad ble overholdt, da det kun var en faktor i en av sakene jeg har sett på. Ellers kan det nevnes at ingen militære ble dømt for fusk i perioden 1790-1794, men det ble gitt to advarsler. I perioden 1776-1780 ble fem av ti militære ilagt bot for fusk i håndverksfag. Antallet militære som ble tiltalt for dette ble nesten halvert – fra ti i perioden 1777-1780 til seks i perioden 1790-1794, mens den mer udefinerte gruppen ”andre” økte fra seks til 20. Fuskere i håndverksfag var først og fremst menn med militær næringsrett og forstadsboere som hadde lært håndverket som svenner eller drenger. Det er ingenting i rettskildene som indikerer at de var dårligere fagmenn enn de laugsorganiserte håndverkerne, og det er grunn til å tro at mange ble fuskere fordi det var vanskelig å avansere fra svenn til mester. Ellers er det knapt kvinner blant fuskerne, med unntak av de som gikk skredderne i

næringen. Kvinners næringsbrudd besto for det meste av småsalg eller omløpervirksomhet, mens fuserne var menn.

- Ble laugenes posisjon svekket som en følge av de nye ideene om næringsfrihet som gjorde seg gjeldende i Danmark – Norge mot slutten av 1700-tallet?

I løpet av 1700-tallet ble dette systemet utfordret av opplysningstidens ideer. I forhold til næringsretter var det først og fremst ideene om næringsfrihet, frihandel og konkurranse som gjorde seg gjeldene. Mange bøker, essays, artikler og andre skrifter inspirert av opplysningstiden fremmet disse tankene i samtiden. I dag er det Adam Smiths verk *The wealth of nations* fra 1776 som er det mest kjent av de skriftelige kildene som fokuserte på næringsfrihet. Da denne oppgavens tidsbegrensing strekker seg til og med 1799 kan man ikke snakke om noe reelt liberalistisk økonomisk og sosialt system i perioden, derimot var det en gradvis overgang der de nye ideene i økende grad fikk innpass som ettertiden har klassifisert som *sen-merkantilisme*. For å svare på dette spørsmålet har jeg sett på tendenser i rettspraksis i politikammerretten i tillegg til argumentasjon og rettspraksis i politiretten.

Når det gjelder næringssaker i førsteinstansen politikammerretten er det en ubetydelig endring fra 64 til 58 saker mellom periodene, mens andelen saker som gjelder handel og håndverk gikk ned fra 94 prosent til 79 prosent. Innen handelsrelaterte saker var den økning i bruk av advarsler mellom periodene, fra syv prosent i perioden 1776-1780 til 24 prosent i perioden 1790-1794. Den samme endringen kan ikke spores for saker som omhandlet fusk i håndverksfag. I forhold til hovedproblemstillingene i oppgaven gir ikke resultatene fra politikammerretten grunnlag for å komme med noen tilfredsstillende svar. Man ser også at antallet separate siktelsler i fuskersaker faktisk økte fra perioden 1776-1780 til perioden 1790-1794.

Resultatene fra undersøkelsen av politirettens forhandlingsprotokoller gir derimot tydeligere resultater. Det er en signifikant nedgang i andelen domfellelser i fuskersaker fra 50 prosent i perioden 1776-1780 til 17 prosent i perioden 1790-1794. Man ser også en endring i politirettens argumentasjon. I perioden 1790-1794 irettesatte politiretten snekkerlauget for manglende evne til å tilby kundene tjenestene de etterspurte. De oppfordret en håndverker med monopol på offentlige oppgaver til å tilby også private oppdragsgivere arbeid til en kvalitet og pris som ville gjøre ham attraktiv på markedet, og de tolket reskriptet av 4.mai 1770 på en langt mer næringsliberal måte enn de hadde gjort ved en lignende sak i 1778. Selv om analysen av politirettens argumentasjon ikke er entydig, viser den at ideene om næringsfrihet hadde fått fotfeste blant embetsmennene der. I perioden 1776-1780 er denne typen argumentasjon fra politirettens side fullstendig fraværende.

Nedgangen i antall domfellelser i kombinasjon med økt bruk av advarsler mellom periodene samsvarer med funnene til Hilde Sandvik³³⁰ og Mads Ramstad³³¹ og bekrefter en generell tendens i rettspraksis i laugenes og de personlige privilegienes disfavør.

I kapittel seks viser gjennomgangen av de offentlige kommisjonene nedsatt for å vurdere laugesystemet en gradvis overgang fra første de første forslagene fra regjeringshold om å evaluere laugsystemet i 1703 og 1707 til *Kommisjonen for lavsartiklernes forbedring* en gradvis endring i favør av ideene om næringsfrihet og individualisme. Endringen var gradvis og tok et snaut århundre. Endringene fra de første kommisjonene ble foreslått, det svært kritiske synet på uregulert konkurranse som legges til grunn i kommisjonene av 1713 og 1731 til Henrik Stampes 15 punkter og kommisjonen av 1761 er markant. Kommisjonene gikk fra det som må kunne kalles en svært sterk tro på et lukket merkantilistisk system – der for mange utøvere av en profesjon ville utarme hverandre - til en svært skeptisk holdning i forhold til de samfunnsøkonomiske og sosiale følgende av privilegiesystemet.

Utviklingen skjøt ytterligere fart på 1790-tallet, da det normative grunnlaget for mer omfattende endringer utover 1800-tallet ble lagt med de to laugskommisjonene fra dette tiåret. Tømrerstreiken i København i 1794 ga ytterligere fart i utviklingen, da den viste tydelig de samfunnsøkonomiske problemene et stort svenneproletariat uten videre utsikter til å avansere til mester representerte. I Christiania så man også tydelige tegn på endring, gjennom politimester Andreas Bulls krasse kritikk av laugene, skredderlaugets tilbakegang og tvangsoppløsningen av bakerlauget.

Både sentralt og lokalt så man en endring i holdningene overfor laugene, som var sterkt svekket ved århundrets slutt. En svekkelse som bare skulle tilta utover 1800-tallet frem til laugene etter hvert ble historie.

Forslag til videre forskning

Laugene skal ha hatt en stor korrespondanse med magistraten gjennom helle 1700-tallet, noe som gjør magistratarkivet ved Oslo byarkiv spesielt interessant. Der kan det godt være at flere frustrasjoner over fuskere kommer frem, i tillegg til andre laugsforhold. Andre kilder som utvilsomt ville være nyttige for å avdekke både laugsmedlemmenes, allmuens og muligens fuskernes egne holdninger, er næringssupplikkene fra perioden.

³³⁰ Sandvik (1992) "Umyndige" kvinner i handel og håndverk: Kvinner i bynæringene i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet. (Oslo Tingbokprosjektet 1992)

³³¹ Ramstad(1996) *Soldat og håndverker. Spenninger mellom militære og sivile næringsrettigheter i garnisonsbyene på 1700-tallet* (Oslo: Tingbokprosjektet 1996)

Under mitt besøk ved Det kongelige bibliotek i København så jeg flere skrifter fra trykkefrihetens tid (1770-1773) som angikk både klager på laugene og tilsvar fra laugene. Dette kunne det vært spennende og sett nøyere på, gjerne i kombinasjon med en studie av norske intelligenssedler og tidsskrifter utgitt i laugstiden.

Ellers kan en nøyere gjennomgang av forhørsprotokollene selvsagt være en oppgave for andre som ønsker å fordype seg i temaet. Det kan også være man får et mer konkret resultat om man gjør en studie av samtlige tilgjengelige amtsprotokoller i Norge.

Litteraturliste

- Bagge, Sverre og Mykland, Knut 1989 *Norge i dansketiden* Oslo: Cappelen Forlag
- Eliassen, Finn-Einar 2006 *Norsk byhistorie: Urbanisering gjennom 1300 år* Helle, Myhre, Stugu Oslo: Pax Forlag AS
- Erichsen Bodil Chr 1993 *Kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet* Oslo: Tingbokprosjektet
- Dübeck Inger 1983 *Håndverksræt og laugsrefomer 1700-1862* København: Håndværksrådets Forlag
- Dyrvik, Ståle m.fl. 1979. *Norsk økonomisk historie 1500-1970*. Band 1: 1500-1850. Bergen: Universitetsforlaget.
- Feldbæk, Ole 1993 *Danmarks Økonomiske historie 1500-1840* Herning: Forlaget systime a/s
- Granrud, Bente 1998. *Folkelig bykultur i Christiania: En analyse av ordenssaker i politiretten 1745-1800*. Oslo: Tingbokprosjektet.
- Grevenor, Henrik (red.) 1936. *Det norske håndverks historie*. Oslo: Norges Håndverksforbund
- Grevenor Henrik 1925 *Fra laugstiden i Norge* Oslo: Kristiania haandverks-og industriforening
- Hauge, Ragnar 1996 *Straffens begrunnelser* Oslo: Universitetsforlaget A/S
- Holmsen, Paul 1884. *Kristiania politis historie 1624-1884*. Kristiania: Fabritius
- Kristiansen Mette Svart 1993 *Wodroffsgaards pestkierkegaard 1711*. København: *Københavns kronikk* nr 62
- Midrè, Georges 1990 *Bot, bedring eller brød? "om bedømming og behandling av sosial nød fra reformasjonen til folketrygden"* Oslo: Universitetsforlaget
- Ramstad, Mads 1996 *Soldat og håndverker. Spenninger mellom militære og sivile næringsrettigheter i garnisonsbyene på 1700-tallet* Oslo: Tingbokprosjektet.
- Rasmussen, Edit 1985 *Mester og svend* Århus: Universitetsforlaget Aarhus
- Riising Anne 1958 *Den økonomiske debat om lavs og købstadsprivilegier i sidste halvdel af det 18. århundrede* *Erhvervshistorisk Årbog* Århus: Ervervsarkivet
- Sandvik, Hilde 1992. *"Umyndige" kvinner i handel og håndverk. Kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet*. Oslo: Tingbokprosjektet.

Schumpeter, Joseph Alois 1954 *History of economic analysis* London: Allen & Unwin Ltd

Seip, Anne Lise 1984 *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920* Oslo: Gyldendal Forlag

Sprauten, Knut 1992. *Byen ved festningen: fra 1536 til 1814*, i Sivert Langholm, Edgeir Benum og Knut Helle, Oslo bys historie bd. 2. Oslo: Cappelen

Svalesen, Leif 1996 *Slaveskipet Fredensborg : og den dansk-norske slavehandel på 1700-tallet* Oslo: J.W Cappelen Forlag

Utrykte kilder

Christiania politikammer. Statsarkivet i Oslo (SAO)

Forhørsprotokoll I, 18.09.1776-11.11. 1779, 4C 0956/3

Forhørsprotokoll II, 11.11.1779-29.05.1786, 4C 0956/3

Forhørsprotokoll IV, 05.07.1790-25.07.1797, 4C 0956/4

Forhandlingsprotokoll 19.09.1771 - 10.07.1777, A-10776/A/Aa/L0003

Forhandlingsprotokoll 11.12.1777 - 02.11.1798, A-10776/A/Aa/L0004

Christiania skomakerlaug. Statsarkivet i Oslo (SAO)

Amtsprotokoll 09.10.1750 - 02.10.1857 PAO-0104/A/Aa/L0022

Danske Kanselli: Statens Arkiver København (SAK)

Kommissionen til lavsartiklernes forbedring. Forhandlingsprotokoll 1792-1794, VA I, s. 80

Digitalarkivet

Manntall over Vaterland (i Christiania) 21.– 28. mars 1714, med et appendiks for Grønland, Gamlebyen og Hovedtangen. Dette manntallet har arkivsignaturen Riksarkivet, Rentekammeret, Realistisk ordnet avdeling, Skattevesen, pk 4.

(<http://digitalarkivet.uib.no/da/mt03011714vaterland.htm>) 12.11.2011

Borgere i Christiania 1698-1799 (<http://www.digitalarkivet.no/cgi-win/webcens.exe?slag=visbase&filnamn=CHRABORG&spraak=n&metanr=2273>)

12.11.2011

Trykte kilder

Schou, Jacob Henric: Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve

samt andre trykte Anordninger som fra aar 1670 af ere udkomne : tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu giældende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark og Norge : forsynet med et alphabetisk Register, Kiøbenhavn, 1795-1850.

Wessel-Berg, Fr. Aug. 1841. Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge i tidsrummet 1660-1813. Christiania: Cappelen.

Christian Vs Norske Lov av 1687, http://www.hf.uio.no/PNH/chr5web/chr5_06_05.html

Nordske Intelligens-Sedler 01.01 1772

Oppslagsverk

Store Norske Leksikon (<http://snl.no/>)

Lokalhistorisk leksikon (<http://lokalhistoriewiki.no/index.php/lokalhistoriewiki.no:Hovedside>)